

Hadis ve Kalam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları I “Cennetlik Oldukları Görüşleri Özelinde”

Situation of Children of Polytheists in Hereafter in Terms of Kalam and Hadith I “The View that They Are Heavenly”

✉ Hafzullah GENÇ^a,
✉ Osman AYDIN^a

^aHitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Çorum, TÜRKİYE

Received: 28.04.2021

Received in revised form: 06.07.2021

Accepted: 22.07.2021

Available online: 28.09.2021

Correspondence:

Hafzullah GENÇ
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Çorum, TÜRKİYE
hafzullahgenc@hitit.edu.tr

ÖZ Müşrik çocuklarının ahiretteki durumuna ilişkin tartışmalar, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren mevcuttur. Gayr-i müslimlerle yapılan savaşlar neticesinde ölen düşman çocuklarının ya da Müslümanların Cahiliyye Dönemi'nde kaybettikleri kendi çocuklarının uhrevî durumlarını merak etmeleri, böylece problematik bir alanın teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Mevzuya dair rivayetler arasındaki içeriksel ve hükmi farklılıklar ile fırkalar arası ayrışmalar da çözümü zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu mesele gerek hadis gerekse kelâm ilmi açısından müşterek bir zeminde ele alınmak durumundadır. Araştırmanın amacı, evlad-ı müşrik'in ahiretteki durumlarına dair yapılan yorumlamaların temel dayanak noktası sayılan hadisler üzerinden kelâmî fırkaların yaklaşımlarını gözler önüne sermektir. Yöntemsel açıdan; konunun cehennem, tevakkuf ve başkaca çözüm önerileri bulunması hasebiyle bir tahdide gidilmiş ve müşrik çocuklarının cennete gireceklerine dair yaklaşım odak noktasını teşkil etmiştir. Belirlenen sınırlama dâhilinde, rivayetler şematize edilerek sıhhat açısından değerlendirilmiştir. Akabinde muhaddislerin meseleye ilişkin yaklaşımları kronolojik bir biçimde aktararak değerlendirilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü sayılabilecek kısımda ise kelâmî fırkaların gerek mezkûr hadislerden hareketle gerekse kendi iç dinamikleri çerçevesinde yaptıkları yorumlamalar, akli delillendirmeler ve tercihler ortaya konulmuş ve bunların tutarlılıkları irdelenmiştir. Netice itibarıyla; müşrik çocuklarının cennet ehli oldukları kabulünü; Mutezile, Şîa ve Ehl-i sünnetin genelini benimsediği görülmüştür. Mutezile ve Şîa'nın rivayetleri âhâd kabul edilmeleri sebebiyle -genelde- dikkate almadıkları ve daha çok akli deliller üzerinden temellendirmelerini yaptıkları gözlemlenirken, Ehl-i Sünnet kelâm âlimlerinin ise hem akli hem de nakli delilleri birlikte kullanarak daha isabetli bir yöntem belirledikleri ifade edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Hadis; kalam; müşrik çocukları; mezhepler; cennet

ABSTRACT Discussions about the situation of polytheist children in the hereafter have existed since the first periods of Islam. Wondering about the situation of their own children, who died as a result of wars with non-Muslims or lost in the period of Jahiliyya, has prepared the groundwork for such a problematic area. The differences in content and judgment between the hadiths regarding the subject matter and the differences between the sects also make the solution difficult. Therefore, this issue should be dealt with on a common ground in terms of both hadith and theology. The aim of the study is to reveal the approaches of the theological sects through the hadiths, which are the basic basis of the interpretations made regarding the situation of the polytheist children in the hereafter. Methodically; because the issue was hell, "tawâqquf" and other solutions, a limitation was made, and the approach that the children of the polytheists would be in Paradise was the focus. Within the specified limitation, the hadiths were schematized and evaluated in terms of health. Subsequently, the approaches of the hadith scholars regarding the issue were evaluated in a chronological manner. In the part that can be considered as the second part of the study, the interpretations, rational inferences and preferences made by the theological sects based on the aforementioned hadiths and within themselves are presented and their consistency is examined. In conclusion; it has been observed that "Mutezile", "Shia" and "Ahl as-Sunnah" generally accepted that the children of polytheists were in Paradise. "Mutezile" and "Shia" generally disregarded hadiths because they were "ahad" and used more rational proofs. It should be stated that the scholars of "Ahl as-Sunnah" determined a more accurate method by using both reason and hadiths together.

Keywords: Hadith; kalam; children of polytheists; sects; heaven

EXTENDED ABSTRACT

One of the issues that has occupied the agenda of Muslims since the first period of Islam is the situation in the hereafter of the children of the polytheists who died before they were born. There are different reasons for this issue to come up. The first of these is that during the clashes with the polytheists, children also stay together or are used as shields by the polytheists and lose their lives. The second is that Muslims have children who lost their lives at a young age during the period of ignorance. The third reason is to wonder about the situation of Muslim or polytheist children who have not reached their age in the hereafter. Because they had not yet been regarded as liable and passed away without believing and obeying the hereafter. In this case, what kind of treatment they would encounter in the hereafter was appealing to people's curiosity. As a matter of fact, even the notables of the Companions such as Ibn Abbas had an opinion on this issue and it was important for them to confirm their ideas.

The issue of polytheist children; It is a field on which hadith, kalam, fiqh and relatively tafsir focus. Especially hadith and theology disciplines dealt with this issue a lot and made this issue a special topic in their works. The subject of polytheist children is also a special area of study of the science of Muhtelifu'l-hadith. Because besides the rumors that seem to contradict each other that the aforementioned children will go to heaven or hell; there are also rumors that contain provisions that they were heavenly servants and that only God knows their situation. However, it was necessary for the scholars to examine the narrations that gave different judgments in their hands in terms of both health and text. As stated in the section on the soundness of the hadiths, there are contradictory narrations although they are considered to be sound. Again, although it has the conditions of health in terms of text, there are also rumors containing different provisions. For all these reasons, the hadith scholars could not meet at a common and expressed different opinions about the polytheist children.

The issue has two focal points in terms of the science of kalam: First, the children of the polytheists are related to the subject of belief. As a matter of fact, if it were possible for these children to believe, such a debate would not have come up. It was ruled that a believer would be regarded as a person of Paradise, and a person who does not live in Paradise. However, it is out of question for these children who have not reached the age of taxpayer to believe. The conditions sought to believe are to be akil and balig, as determined by alliance. On the other hand, children are neither mentally sufficient nor have reached the age of puberty. In this case, any determination is not appropriate regarding the aspect of the issue that is subject to belief. The second focus of the issue is the subject of fate. The death of children before they reach the age to be deemed obliged, that is, before they have the opportunity to believe and serve, and the possibility of an eternal punishment due to his father if the deceased child is the child of a polytheist draws attention to the issue of fate.

İslam'ın ilk döneminden beri Müslümanların gündemini meşgul eden konulardan birisi, müşriklerin henüz buluğa ermeden ölen çocuklarının ahiretteki durumlarıdır. Bu konunun gündeme gelmesinin farklı nedenleri vardır. Bunlardan ilki, müşriklerle yaşanan çatışmalarda çocukların da arada kalması ya da müşrikler tarafından kalkan olarak kullanılıp hayatını kaybetmesidir.¹ İkincisi, Müslümanların cahiliye döneminde küçük yaşta hayatını kaybeden çocuklarının bulunmasıdır.² Nedenlerden üçüncüsü ise henüz buluğa ermemiş Müslüman ya da müşrik çocuklarının ahiretteki durumunun merak edilmesidir. Çünkü onlar henüz mükellef sayılmayıp iman etmeden ve taatte bulunmadan ahirete irtihal etmişlerdi. Bu durumda ahirette nasıl bir muameleyle karşılaşacakları insanların merakını celp ediyordu. Nitekim İbn Abbas (ö. 68/687-88) gibi sahabenin ileri gelenleri dahi bu konuda kendilerince bir fikre sahiptiler ve fikirlerini teyit ettirmek onlar için önemliydi.³

Müşrik çocukları meselesi; hadis, kelâm, fıkıh ve nispeten de tefsirin üzerinde durduğu bir sahadır. Özellikle hadis ve kelâm disiplinleri bu meseleye daha fazla eğilmişler ve mevzuyu eserlerinde hususi konu başlığı yapmışlardır. Müşrik çocukları konusu Muhtelifu'l-hadîs ilminin de özel inceleme alanıdır. Çünkü mezkûr çocukların cennet ya da cehenneme gideceklerine dair birbiriyle çelişir görünen rivayetlerin yanı sıra; cennet hizmetçisi olduklarına ve durumlarını yalnızca Allah'ın bildiğine dair hükümler içeren rivayetler de vardır. Hal böyle olunca muhaddislerin, ellerindeki farklı hükümler veren rivayetleri hem sıhhat hem de metin açısından incelemeleri gerekmiştir. Hadislerin sıhhatiyle ilgili bölümde de belirtildiği üzere sahih addedildiği halde çelişen rivayetler vardır. Yine metin açısından sıhhat şartlarını

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Şam 2002, Cihâd 144.

² Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, Dâru'l-me'mûn li't-turâs, Şam 1984, 12/504.

³ Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned-i Ebû Dâvud*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 1999, 1/434.

taşımakla birlikte farklı hükümler içeren rivayetler de vardır. Tüm bu gerekçelerden ötürü hadis ulemâsı bir müşterekte buluşmamış ve müşrik çocukları hakkında farklı kanaatler beyan etmiştir.

Meselenin kelâm ilmi açısından ise iki odak noktası bulunmaktadır: Birincisi müşrik çocukları mevzuu imana müteallik bir husustur. Nitekim bu çocukların iman etmeleri mümkün olsaydı böyle bir tartışma gündeme gelmezdi. İman edenin cennetlik etmeyenine ise cehennemlik sayılacağı şeklinde bir hüküm verilirdi. Fakat henüz mükellef çağına erişmeyen bu çocukların iman etmesi beklenemez. Zira iman etmek (mükellefiyet) için aranan şartlar ittifakla belirlendiği üzere âkil ve baliğ olmaktır. Çocuklar ise henüz ne aklî açıdan yeterlidir ne de buluş çağına erişmiştir. Bu durumda meselenin imana taalluk eden yönüne dair herhangi bir tespit yerinde olmayacaktır. Meselenin ikinci odak noktası ise kader konusudur. Çocukların henüz mükellef addedilecek yaşa gelmeden yani iman edecek ve kulluk yapacak fırsatı bulmadan ölmeleri, ayrıca ölen çocuğun müşrik bir kimsenin çocuğu olması halinde babası sebebiyle ebedi cezaya çarptırılma ihtimali, dikkatleri kader meselesi üzerine çekmektedir. Bu dinî gerekçelerin yanı sıra bir de insanî açıdan akıl ve vicdan vurgusu yapılmalıdır. Elbette dinî gerekçelerin arka planında akıl vicdan zaten bulunmaktadır, denilebilir. Lakin burada, mesela mükellefiyet için din, farklı bir şey söylemiş olsa o da kabul edilirdi gibi bir hava hissedilmektedir.

Her ekol kendi iç dinamiklerinden hareketle müşrik çocukları hakkında bir kanaate varmıştır. Konuya ait kapsamın genişliği ve farklı ekollerin görüşlerini içine alması sebebiyle müşrik çocukları hakkındaki tartışmaları iki ayrı araştırmada incelemek hem daha münasip olacak hem de konunun vuzuha kavuşması adına daha çok fayda sağlayacaktır. Tüm münakaşa alanlarını tek bir çalışmaya sığdırma çabası mesele açısından hayati önem taşıyan ve izahı gerekli görülen hususları dışarıda bırakabilecektir. Bu nedenle çalışmada -her ne kadar on görüş bulunmakla birlikte- müşrik çocukları hakkındaki mezkûr yaklaşımlar; cennette ya da cehennemde oldukları ve tevakkuf edilmesinin gerektiği şeklinde üç temel hüküm üzerine bina edilmiştir. Bu makalede cennette yer alacaklarına ilişkin eğilim üzerinde durulmuştur. Geriye kalan diğer iki hüküm ise müstakil bir çalışma olarak tarafımızdan yapılmaktadır.

Araştırmada öncelikle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için meselenin tarihi arka planına yer verilmiştir. Daha sonra müşrik çocuklarının cennette olduklarını ifade eden temel rivayetler ve bunlara dair muhaddislerin izahları işlenmiştir. Son kısımda da cennetlik görüşünü benimseyen kelâm ekollerinin yöntemleri incelenerek değerlendirilmiştir.

İSLAM'IN İLK DÖNEMİNDE MÜŞRİK ÇOCUKLARI MESELESİ

Düşman iki grup ya da devlet arasında yaşanan mücadele her zaman silahlı kuvvetlerin bir meydanda karşı karşıya gelmesi şeklinde olmamaktadır. Bazen baskınlar şeklinde yürütülen mücadeleler iki tarafın birinin karşı tarafın beklemediği bir anda ona saldırması ve yıpratmasıyla olmaktadır. Savaş literatüründe bu türden baskınlara gayr-ı nizami harp ya da gerilla harbi denilmektedir.⁴ Bu tür savaşların sağladığı birtakım avantajlar vardır. Taraflar buldukları şartlara göre bu savaş türünü tercih edebilirler.⁵

Hiz. Peygamber ve Müslümanlar gayr-ı müslimlerle yürüttükleri mücadelede karşı tarafa üstünlük sağlamak amacı ile gayr-ı nizami harp taktiğini kullanmışlardır. Mesela Hiz. Peygamber Kutbe b. Âmir'i yirmi kişilik bir kuvvetle daha önce anlaşma yaptıkları fakat anlaşmayı bozan Has'am kabilesinin bir ko-

⁴ Zeynel Levent, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye Gayrinizami Harp*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019, 51.

⁵ Levent, *Gayrinizami Harp*, 69.

lu üzerine göndermiştir. Hz. Peygamber Kutbe'ye gündüz durup gece hızlıca yol almalarını, silahlarını saklamalarını ve gece baskın yapmalarını emretmiştir.⁶ Söylediğimiz gibi bu bir harp taktiğidir ve düşmanı şaşırtma, savaşa hazırlık yapmasının önüne geçme, az zayıt verme gibi amaç ve faydaları bulunmaktadır. Hz. Peygamber savaşa hazırlanırken gizliliğe dikkat etmiştir. Karşı tarafı savaş yapmadan teslim olmaya mecbur bırakmak için gece baskınları taktiğini kullanmıştır. Büyük ihtimalle o, bunu hem başarı sağlamak hem de fazla kan dökülmesini engellemek için yapmıştır.⁷ Sebebi ne olursa olsun vakıa bize, Müslümanların harp taktiği şeklinde gece baskınını kullandıklarını göstermektedir.

Gece baskınlarını harp taktiği biçiminde kullananlar açısından saydığımız avantajların yanı sıra menfi sonuçları da vardır. Bu sonuçlardan birisi; Hz. Peygamber'in savaş hukuku çerçevesinde gerek şer'î gerekse ahlakî bir kural olarak belirlediği *kadın ve çocukların öldürülmemesi* ilkesi⁸ kimi zaman zorunlu hallerde çiğnenmiştir. Müslümanlar bu kuralı çiğnememek için azamî dikkat sarf etse de, o dönemin şartlarına göre neredeyse zifiri karanlık gecelerde yapılan baskınlarda kadınlar ve çocuklar gayr-ı ihtiyarî arada kalıp hayatını kaybetmekteydi. Hal böyle olunca Müslümanlar da tabii olarak bu süreçte sadır olan hataların kendileri için neye sebebiyet vereceğini merak etmişler ve Hz. Peygamber'e bu konuda sorular sormuşlardı.⁹ Öldürülen çocukların henüz mükellef sayılmadıkları için günahsız olmaları gerektiğinden hareketle, mümin ya da kâfir mi sayılacaklarına dair Müslümanların kafasında netlik bulunmadığından mümin kabul edilmeleri halinde bir *inanam* öldürmenin yaptırımıyla karşı karşıya kalma ihtimali doğmaktadır. Dolayısıyla Müslümanlar onların durumunu öğrenmek istemişlerdir.

İbn Hibbân'nın (ö. 354/965) *Sahih*'inde yer alan ve Şuayb el-Arnâvûd (1928-2016) tarafından "hasen" olarak nitelenen bir rivayet Hz. Peygamber'in 630 yılındaki Huneyn Gazvesine kadar müşrik çocuklarının öldürülmesine müdahale etmediğini göstermektedir.¹⁰ Huneyn Gazvesinde Müslümanların müşriklere duydukları hırs ve öfke neticesinde müşrik çocuklarını öldürdükleri haberi Hz. Peygamber'e ulaştıktan sonra sahabeye, "Size ne oluyor da savaşa gittiğinizde çocukları öldürüyorsunuz" diyerek çıkışmış, ardından da çocukların öldürülmesini yasaklamıştır.¹¹ Bu durumda bir önceki paragrafta belirtilen ve Müslümanlarda tedirginlik oluşturduğunu düşündüğümüz Hz. Peygamber'in koyduğu kadın ve çocukların öldürülmemesi kuralı çiğnenmektedir. Çünkü Huneyn Gazvesi'nden önce gerçekleşen baskınlar müşrik çocuklarının öldürülmesi yasaklanmadan evvel gerçekleşmiştir. Fakat bu anlamda bir tedirginlik duymasalar bile onların, masum olduklarına kanaat ettikleri çocukları öldürmekten sıkıntı duydukları gerçeği geçerliliğini korumaktadır.

Müşrik çocuklarının konumu ve akıbeti meselesinin Müslümanların gündemine gelmesinin bir diğer nedeni pek çok Müslümanın Cahiliye Dönemi'nde bir yakınına kaybetmesidir. Müslümanlar kaybettikleri bu yakınlarının durumlarını merak etmekteydiler. Mesela sahabeden birisi Hz. Peygamber'e gelerek Cahiliye Dönemi'nde ölen babasının ahiretteki durumunu,¹² yine sahabeden İslâm'ı yeni benimsemiş iki genç de annelerini sormuşlardır.¹³ Müslümanların insanî bir refleksle gösterdiği bu tabii tutum Hz.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkîdî, *Kitâbu'l-meğâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1404/1984, 3/ 900; Aynur Uraler, "Ben Müşrikler Arasında Yaşayan Her Müslümandan Uzağım" Hadîsi Üzerine Bir Tetkik", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2019, c. 17, s. 2, s. 66.

⁷ Mustafa Aksu, "İslâm Dininde Cihad ve Hz. Peygamber'in Savaşla İlgili Uygulamaları (Sünen-i Tirmizî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Ulusal Araştırmalar Dergisi*, 2016, c. 9, s. 43, s. 2324.

⁸ Buhârî, *Sahih*, Cihâd 147.

⁹ Buhârî, *Sahih*, Cihâd 144.

¹⁰ Muhammed b. Hibbân b. Ahmed İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, 1/ 347.

¹¹ Vâkîdî, *Kitâbu'l-meğâzî*, 3/ 905.

¹² Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahihu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkâfi, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, Beyrut ts., İman 88.

¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001, 42/ 484.

Peygamber'in bizzat en yakınında da görülmüş, müminlerin annesi Hz. Hatice Cahiliye Dönemi'nde vefat eden çocuklarının akıbetini eşine sormuştur. Rivayetten anlaşıldığı üzere Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'den önce evlendiği kişi ya da kişiler mevcuttur. Hz. Hatice hem bu zattan/zatlardan olup da ölen çocuklarının hem de Hz. Peygamber'den dünyaya getirdiği ve küçük yaşta vefat eden Kasım, İbrahim ve Abdullah'ın ahiretteki durumunu bilmek istemiştir.¹⁴ Yakınlarının durumunu sorgulamanın Hz. Hatice'nin ve diğer sahabenin aklına nereden geldiğine, neden böyle bir merakla kapıldıklarına dair rivayetlerde bir bilgi yoktur. Onları bu merakla sevk edenin, bir önceki paragrafta belirtilen meselenin yani baskınlarda ölen müşrik çocuklarının durumunun gündemde olması muhtemeldir.

Rivayetlere göre Müslümanlar Hz. Peygamber'e ve Hz. Aişe'ye herhangi bir neden bulunmaksızın tabii süreçte müşrik çocuklarının durumu hakkında soru sormuşlardır.¹⁵ Yine Hz. Aişe'nin kendisi Hz. Peygamber'e müşrik çocuklarını sormuştur.¹⁶ Onları böyle bir soru sormaya sevk eden sebebe dair yine kaynaklarda bir bilgi yer almamıştır. Netice itibarıyla müşrik çocukları meselesi; Müslümanların İslam öncesi kaybettiği çocukları, müşriklerle mücadeleleri ve kişisel merakları sebebiyle ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bu bahis Müslümanların gündemine her ne sebeple gelirse gelsin, ortada bir problem olduğu aşikârdır ve bu problemin hem hadis hem de kelâma bakan yönleri bulunmaktadır. Buradan bakınca konuya dair rivayetlerin değerlendirilmesi ve kelim ve hadis ulemasının yaklaşımlarının tetkiki, problemin çözümünün birinci ayağını teşkil ettiği görülmektedir. Ne var ki rivayetlerdeki teâruz sebebiyle hadisçilerin net bir sonuca ulaşamaması nedeniyle kelâm ekolleri, problemi kendi yöntemleriyle çözüme kavuşturmak durumunda kalmıştır. Buradan hareketle meselenin iki disiplin açısından da ele alınıp bütüncül bir şekilde irdelenmesinin gerektiğini düşünürüz.

MÜŞRİK ÇOCUKLARININ CENNETTE OLDUĞU GÖRÜŞÜNE DAİR RİVAYETLER VE MUHADDİSLERİN DEĞERLENDİRMELERİ

KONUYA DAYANAK TEŞKİL EDEN TEMEL RİVAYETLER

... وَأَمَّا الرَّجُلُ الطَّوِيلُ الَّذِي فِي الرَّوْضَةِ فَاتَهُ إِبْرَاهِيمُ - ﷺ - وَأَمَّا الْوَلَدَانِ الَّذِينَ حَوْلَهُ فَكُلُّ مَوْلُودٍ مَاتَ عَلَى الْفِطْرَةِ...
قَالَ فَقَالَ بَعْضُ الْمُسْلِمِينَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَأَوْلَادُ الْمُشْرِكِينَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - ﷺ - « وَأَوْلَادُ الْمُشْرِكِينَ...»¹⁷

...gördüğün uzun boylu adama gelince; o da İbrahim Peygamber'dir. Onun etrafındaki çocuklar ise, fitrat üzere ölen her bir çocuktur". Müslümanların bazıları: "Ey Allah'ın Resulü! Müşriklerin çocukları da mı?" diye sordular. Allah'ın resulü: "Müşriklerin çocukları da" buyurdu.

Sahih

...مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ...¹⁸

"Hiçbir çocuk yoktur ki fitrat üzere doğmamış olsun."

Sahih

¹⁴ Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, 12/ 504.

¹⁵ Buhârî, *Sahih*, Kader 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/ 95, 95.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/ 484.

¹⁷ Buhârî, *Sahih*, Tabir 48.

¹⁸ Buhârî, *Sahih*, Cenâiz 79; Müslim, *Sahih*, Kader 22; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Sünne 18; Tirmizî, *Sünen*, 5; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbâhî el-Yemenî Mâlik, *Muvatta*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-arabî, Beyrut 1985, Cihad 52; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/233.

Sأألت الله اللأهين من ذرية البشر فأعطانيهم¹⁹

Allah'tan insanođlunun neslinden lÁhini istedim. Onları bana verdi.

استوهيت ربي اللاهين فأعطانيهم قيل : يا رسول الله ما اللاهون ؟ قال : ذرية المشركين²¹

Rabbimden lÁhini istedim. Onları bana verdi. Denildi ki: “Ey Allah'ın elçisi lÁhîn nedir?” Hz Peygamber: “Müşrik çocuklarıdır.”

Zayıf²⁰

سألت ربي أن يتجاوز عن أطفال المشركين، فتجاوز عنهم وأدخلهم الجنة²²

“Rabbimden müşrik çocuklarını affetmesini istedim. Bunun üzerine O da onları affetti ve cennete aldı.”

النبي في الجنة , والشهيد في الجنة , والمؤودة في الجنة²³

Hasen/

“Nebî cennettedir. Şehit cennettedir. Diri diri gömülen kız çocuğu cennettedir.”

Zayıf²⁴

أولاد المشركين خدم أهل الجنة²⁵

Zayıf²⁶

Müşriklerin çocukları cennet ehlinin hizmetçileridir.

...صغارهم دعاميص الجنة يتلقى أحدهم أباه - أو قال أبويه - ، فيأخذ بثوبيه - أو قال بيده كما أخذ أنا بصنفة ثوبك هذا، فلا يتناهى - أو قال فلا ينتهي - حتى يدخله الله وأباه الجنة²⁷

Hasen/

“Küçüklerinüz (küçükken ölenler) cennetin kurtçuklarıdır. Onlardan biri (kıyamette) babasıyla –ya da anne ve babası- karşılaşır rastlar, onun elbisesinden veyahut elinden tutar, Allah onu ve ana babasını cennete sokuncaya kadar bırakmaz.”

Sahih²⁸

¹⁹ Ebü Ya'la, *Müsnedu Ebî Ya'la*, 6/267.

²⁰ Mizzi, Ahmed b. Hanbel, Nesai, Darakutni ve Müslim gibi isimler bu senedin ravilerini zayıflıkla itham etmişler, İbn Adıyy de bu hadisi zayıf addetmiştir. İbn Hacer ve Aynî rivayetini “Müşrik çocukları” şeklindeki ziyadesi olmayan kısmı için hasen değerlendirmesini yaparken son dönem bazı araştırmalarda ise bu rivayetin senedi zayıf görülmüştür. Zehebî, *Tārihu'l-islâm*, 3/561; İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 5/150; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri bi şerhi imâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, Mektebetu Melik Fahd, Riyad 1421, 3/246; Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetu'l-kâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmıyye, Beyrut 2001, 8/211; Ebü Ya'la, *Müsnedu Ebî Ya'la*, 6/316; Nâsirüddîn Elbânî, *Silsiletü'l-elhâdisi'd-da'ıfe ve'l-mevdü'a ve eseruhe's-seyyi' fi'l-ümmeti*, Dâru'l-me'ârif, Riyâd 1992, 512.

²¹ Ebü Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî İbnü'l-'Arabî, *Mu'cemu'l-İbni'l-A'râbi*, Dâru'l-İbni'l-Cevzî, Riyad 1997, 2/417.

²² Alî b. Hüsâmidîn b. Abdilmelik b. Kadihân Ali el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-aşvâl ve'l-ef'âl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1981, 14/498; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmî*, Ezheru'ş-şerîf, Kahire 2005, 2/202.

²³ Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Musannefu İbn Ebî Şeybe*, Dâru'l-kible, Beyrut 2006, 10/339; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/188, 5/58; Ebü Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvud*, Cihâd 27.

²⁴ Bu rivayet Mürsel kabul edilmiş ve her ne kadar Aynî hasen diye nitelse de rivayetin bütün isnadları genellikle zayıf şekilde nitelenmektedir. Aynî, *Umdetu'l-kâri şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 8/212; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/58; Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn İbnü'l-Esîr, *Câmi'u'l-uşûl li-ehâdisi'r-Resûl*, Mektebetü dâru'r-reyyân, b.y. 1972, 9/509; Ebu Abdurrahman Mahmud b. Muhammed Ebü Abdurrahmân, *el-Ehâdisu'd-da'ıfe ve'l-mevdü'a elleti hakeme aleyhâ Hâfiz İbn Kesîr*, Mektebetü'l-ülüm, Medine 2010, 412.

²⁵ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *Mu'cemu'l-ıvsât*, Dâru'l-harameyn, Kahire 1415/1995, 5/294.

²⁶ İbn Hacer, Süyütî, bu konuda gelen hadislerin zayıf olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/246; Süyütî, *Cem'u'l-cevâmî*, 13908; Ebü'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1412/1992, 219.

²⁷ Müslim, *Sahih*, "Birr" 154; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/488; Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Dâru'l-beşâiri'l-ıslâmiyye, Beyrut 1989, 1/63.

²⁸ Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilaziz Begavî, *Şerhu's-sünne*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, Beyrut 1983, 2/488.

قَالَ كَانَ غُلَامٌ يَهُودِيٌّ يَخْدُمُ النَّبِيَّ - ﷺ - فَمَرَضَ ، فَاتَاهُ النَّبِيُّ - ﷺ - يَعُودُهُ ، فَقَعَدَ عِنْدَ رَأْسِهِ فَقَالَ لَهُ « أَسْلِمَ » . فَتَنَظَرَ
إِلَى أَبِيهِ وَهُوَ عِنْدَهُ فَقَالَ لَهُ أَطْعَ أَبَا الْقَاسِمِ - ﷺ - . فَأَسْلَمَ ، فَخَرَجَ النَّبِيُّ - ﷺ - وَهُوَ يَقُولُ « الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْقَذَهُ مِنَ
النَّارِ »²⁹

Bir Yahûdî çocuk vardı, Hz. Peygamber'e hizmet ederdi. Bir süre sonra çocuk rahatsızlandı. Hz. Peygamber onu ziyarete geldi ve başucuna oturdu ve ona; "Müslüman ol" buyurdu. Çocuk hemen yanındaki babasına baktı. Babası: "Ebu'l-Kâsım'ın dediğine uy." dedi. Çocuk hemen müslüman oldu. Hz Peygamber hasta çocuğun yanında şöyle diyerek çıktı: "Onu cehennem ateşinden kurtaran Allah'a hamdolsun".

Sahih

MÜŞRİK ÇOCUKLARININ CENNETTE OLDUĞU GÖRÜŞÜNÜ SAVUNAN HADİS ÂLİMLERİ

Mütekaddimûn şeklinde nitelenebilecek ilk dönem hadis ulemasının tamamını ismen ele almak çalışmanın kapsamı açısından imkân dâhilinde bulunmadığı gibi muhteviyat itibarıyla da zaidir. Dolayısıyla bu kısımda dönemleri itibarıyla etkin muhaddisler üzerinden bir tahdîde gidilecektir.

İlk olarak ifade edilmesi gereken husus; müşrik çocuklarının ahiretteki durumlarına ilişkin ortaya atılan farklı görüşlerin neredeyse tamamı meseleye taalluk eden rivayetlerden kaynaklıdır. Bu bağlamda ölen müşrik çocuklarının durumu hakkında hadis âlimlerinin de ortak bir çizgide fikir beyan ettiklerini söylemek güçtür. Dolayısıyla hadis ulemasının görüşlerini genel bir söylemle ortaya koymak yerine; meseleye dair sistematik tespitlerin yapılaş süreci belirlenmeli ve akabinde kronolojik bir silsile ile hadis alanında söz sahibi isimlerin mevzuyla dair görüşleri ortaya konulmalıdır.

İlk dönem hadis eserlerinde müşrik çocuklarının akıbetlerine ilişkin bir takım değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bazı tefsir ulemasının sınıflandırmaları³⁰ hesaba katılmadan bakıldığında, hicri beşinci asra kadar bahse konu iddialar, muhaddisler nezdinde sistematik biçimde tasnife tabi tutulmamıştır. Bu dönemden sonra birçok hadis âlimi farklı şekil ve sıralama biçimleri zikretmişlerdir. Bu bağlamda hadis eserleri ve onlara dayalı tasnif edilen kaynaklarda müşriklerin çocuklarının akıbetine ilişkin daha çok; cennet, cehennem ve Allah'ın meşieti/tevakkuf başlıklarının öncelendiği görülmektedir.³¹ Öyle ki bunun yansımaları daha geç dönem denilebilecek İbn Abdilber (ö. 463/1071) ve hatta Nevevî'ye (ö. 676/1277) kadar uzanmıştır. Buradan anlaşılabilir hadis uleması nezdinde etkileri sonraki dönemlere de yansımakla birlikte, özellikle ilk dört asır içerisinde konunun taksiminde farklı değerlendirmelere çok fazla girilmemiştir. Ancak devam eden süreçte, örneğin İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) beş,³² İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî (ö. 911/1505) sekiz³³, Ali el-Kâri (ö. 1014/1605) altı³⁴ bir tasnife gitmiştir. Aralarında tedahüllerin ve farkların bulunduğu bu iddiaların tamamının on başlıkta toplandığı görülmektedir.

Müşrik çocuklarının öldüklerinde cennette yer alacaklarına ilişkin görüş sahiplerinin bu kabulleri üç başlıkta mütalaa edilebilir. Bunlardan ilki böylesi çocukların doğrudan cennete gidecekleri, ikincisi

²⁹ Buhârî, *Sahih*, "Cenâiz" 79; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/280; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Cenâiz 5.

³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *et-Tezkira fi ahvâli'l-mevtâ ve'l-ahira*, y.y., Beyrut 2008, 3/61-74.

³¹ Muhammed b. Abdüllatif er-Rûmî el-Hanefî İbn Melek, *Şerhu Mesâbihi's-sünne*, Vizâratu'l-evkâf, Kuveyt 2012, 1/113.

³² Sıralaması şu şekildedir: 1- Tevakkuf, 2- Cehennemlikler, 3- Kıyamette imtihan edileceklerdir, 4- Cennetkilerle hizmetçi olacaklardır, 5- Arasattadırlar. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Keşfli-müşkili's-Şahîhayn*, Dâru'l-vatan, Riyad 1997, 1/530-531.

³³ Sıralaması şu şekildedir: 1- Allah'ın meşietindedir 2- Cehennemdedir, 3- Cennet ve cehennem arasındadır 4- Cennet ehline hizmetkârdır, 5- Toprak olacaklardır 6- Ahirette imtihan edileceklerdir. 7- Cennettedir. 8- Tevakkuf. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi i's-Şahîh*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1998, 3/1130-1132.

³⁴ Sıralaması şu şekildedir: Ölen tüm çocuklar Allah'ın meşietindedir. 2- Müslüman çocukları cennette, kâfir çocukları Allah'ın meşietindedir. 3- Tüm çocuklar Dünya ve ahirette babalarının hükmündedirler, 4- Tüm çocuklar cennettedir, 5- Müşrik çocukları hizmetçi olacaktır. 6- Müşrik çocukları ahirette imtihan edileceklerdir. Aynı, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *Nuhabu'l-efkâr fi tenkîhi nebâhi'l-ehbâr*, Vizâratu'l-evkâf, Katar 2008, 7/415-418.

cennet ehline hizmetçi olacakları, üçüncüsü ise ahirette belli bir imtihan neticesinde cenneti kazanabilecekleri şeklindedir. Bu zaviyeden meseleye yaklaşıldığında;

Hasan el-Basrî (ö. 110/728) müşrik çocuklarının cennette hizmetçi olmaları ihtimalini,

مَا تَعَجُّبُونَ! أَكْرَمَهُمُ اللَّهُ، وَأَكْرَمَ بِهِمْ.

ifadelerinden de anlaşılacağı üzere muhtemel görmekte, bu durumun çocuklar için bir ikram sayılması gerektiğini ve şaşılacak bir durum bulunmadığını söylemektedir.³⁵

Devam eden süreçte Buhârî'nin (ö. 256/870) konuya ilişkin açtığı bâb başlığı üzerinden görüşlerini ifadeye çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda onun

باب ما قيل في اولاد المشركين

şeklinde meçhul ve temrîz sigası ile bir tercemeye yer vermesinden hareketle tevakkuf görüşünü savunduğu söylene de³⁶ bâb altındaki rivayet kurgusundan yola çıkarak müşrik çocuklarının cennetlik yaklaşımına daha yakın durduğunu aktaranlar da bulunmaktadır.³⁷ Zira mezkûr bâbda evvela, “Allah onların yaptıklarını en iyi bilendir” rivayetini vermesine karşın akabinde fitrat hadisiyle bâbı kapatmıştır. Bunun dışında müşriklerin çocuklarının cennete gidecekleri noktasında delil diye kullanılan başkaca rivayetler de³⁸ *Sahîh*'te yer almaktadır. Buhârî dışında Kütüb-i Sitte yazarlarının mevzuya mesned teşkil edecek şekilde cennetlik görüşüne yakın bir duruş sergilediklerini söylemek zordur.³⁹

Özellikle teâruz halindeki rivayetleri telif noktasındaki çabası ve bu alana dair hususi eserleri ile bilinen Tahâvî (ö. 321/933) konuyu fitrat kelimesinin muhtemel anlamları üzerinden, temyiz ile teklif başlıklarını birbirinden ayırarak ele almıştır. Buna göre müşrik çocukları öldükleri zaman cennetlikler. Zira fitrî bir imana sahiptirler. Ancak mezkûr fitrî iman, dil ile hangi inancı seçtiğini belirttikleri temyiz çağına kadar geçerlidir.⁴⁰

Taberânî (ö. 360/971) de ölen müşrik çocuklarının cennette olduğunu düşünen bir diğer isimdir. Kendisi “Müşriklerin çocukları cennet ehlinin hizmetçileridir” rivayeti üzerinden ikili bir taksimde bulunmuştur. Ona göre Hz Peygamber'in Hz. Aişe'ye yönelik, “Dilersen o çocukların ateşte çıkardıkları sesleri sana duyurması için dua edeyim.” şeklindeki müşrik çocuklarının cehenneme gideceğini ifham eden hadisler ile birçok tarikiyle farklı anlamlandırmalara açık “Onların ne amel işleyeceğini en iyi Allah bilir” rivayeti tezat teşkil etmez. Dolayısıyla; Hz. Aişe'ye söylenen söz, büyüdüklerinde iman etmeyecekleri içindir. İkinci rivayet ise büyüdüklerinde inanacaklardır ve onların “Cennet ehlinin hizmetçileri” sayılacakları manasındadır. Böylece konuya dair rivayetler arasında herhangi bir tezat söz konusu değildir.⁴¹

İlk Buhârî şârihlerinden İbn Battal (ö. 449/1057), Hz. İbrahim ve cennette etrafındaki çocukların müşrik çocukları olduğunu bildiren rivayetin ardından,

³⁵ “Neden şaşırıyorsunuz! Allah (müşriklerin çocuklarını cennette hizmetçi kılmakla) onlara, kendileriyle de cennetliklere ikramda bulunmuştur.” Begavî, *Şerhu's-sünne*, 1/157. Son dönemde Mevdûdî de Hasan el-Basrî'nin bu görüşünden mülhemen benzer izahlar getirmiştir. Seyyid Ebü'l-A'lâ, *Meseleler ve Çözümleri*, çev. Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul 1990, 3/115.

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/246; Muhammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütüb-il-ilmîyye, Beyrut 2005, 6/297.

³⁷ Molla Gürânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi eḥâdisi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut 2008, 10/231.

³⁸ Buhârî, *Sahîh*, “Tabir” 98.

³⁹ Müslim, *Sahîh*, Kader 6; Ebu Dâvud, *Sünen*, Sünne 18; Tirmizî, *Sünen*, Kader 5; Nesâî, *Sünen*, Cenâiz 60.

⁴⁰ Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*. Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1415/1995, 4/15.

⁴¹ Taberânî, *Mu'cemu'l-evsât*, 2/302.

وهذه الحجة قاطعة ، وهذه الرواية يفسرها ما جاء في حديث هذا الباب أن الشيخ إبراهيم والصبيان حوله أولاد الناس ، لأن هذا اللفظ يقتضى
عمومه لجميع الناس مؤمنهم وكافرهم ، وهذا القول أصح ما في هذا الباب

diyerek cennetlik görüşünü benimsediğini açıkça belirtir.⁴²

Devam eden süreçte İbn Hazm (ö. 456/1064) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) de müşrik çocuklarının cennette olduklarına dair görüşe yakın durduğu ifade edilmiştir.⁴³

Tarihi bir silsile içerisinde bakıldığında kendisinden önce, müşrik çocuklarının cennete gireceklerini ifade eden isimler bulunmakla birlikte bunu en belirgin bir biçimde söyleyen ve sonra gelen ulemaya da referans görünen en önemli isim hiç şüphesiz Nevevî dir. Nevevî'nin,

أن أولاد الكفار حكمهم في الدنيا حكم آبائهم وأما في الآخرة ففيهم إذا ماتوا قبل البلوغ ثلاثة مذاهب الصحيح أنهم في الجنة والثاني في النار
والثالث لا يجزم فيهم بشيء والله أعلم

ifadelerinden de anlaşılacağı üzere konuya dair farklı görüşlerin bulunduğunu ancak sahih yaklaşımın cennete girecekleri şeklindeki eğilim sayılması gerektiğini hususiyetle belirtmektedir.⁴⁴ Bu bağlamda Nevevî'den sonra konuya dair fikir beyan eden neredeyse her isim onu referans göstermiştir.⁴⁵

Buhârî'nin iki önemli şârihinden İbn Hacer (ö. 852/1449), müşrik çocuklarının cennette yer alacakları görüşünü benimserken⁴⁶ Aynî de (ö. 855/1451) benzer izahlar getirmektedir.⁴⁷ Kezâ meşhur tarihçi ve muhaddis Sehâvî (ö. 902/1497) de cennetlik oldukları⁴⁸ görüşünü benimseyen bir diğer isimdir.

Son dönemlere gelindiğinde ise örneğin Kamil Miras, “Bu hadisten zahir olan şudur ki, ahiret hükümünde Resul-i Kibriya, kâfir çocuklarını etfâl-i Müslimîne ilhak etmiştir. Dünya hayatında ise, babalarına tâbî olmaları iltizam edilmiştir”⁴⁹ diyerek dünya ve ahiret ahkâmını birbirinden ayırmayı tercih etmiştir. Bu konuda müstakil bir çalışması bulunan Aytekin de benzer şekilde “müşrik çocuklarının "Cennetlik" oluşlarını ilan etmek, İslâm'ın ve müslümanların bir hayat nizamı kuracak kadar güçlenmesine kadar ertelenmiştir” şeklindeki ifadeleriyle konuyu süreç odaklı ele almıştır.⁵⁰ Meseleye ilişkin son dönemde müstakil çalışmalar yapan ya da kitaplarında hususi bölümler altında bu başlığı irdeleyen bir-

⁴² “Bu delil kat’îdir. Zira bu başlık altında zikredilen hadis rivayette yer alan yaşlı kimsenin Hz İbrahim, çocukların da tüm insanlığın çocukları olduğunu açıklamaktadır. Çünkü hadiste geçen ilgili lafız mü'min ve kâfir tüm insanlığın umûmunu iktiza etmektedir. Dolayısıyla bu görüş bahse konu meselede en sahih olandır.” Ebü'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i i ş-şahih*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2003, 3/373.

⁴³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârüzi'l-akl ve'n-nağ*, Câmiatu İmam Muhammed b. Su'ûd, Riyad 1991, 8/435.

⁴⁴ “Kâfirlerin çocuklarına Dünya'da tatbik edilecek hükümler babalarına uygulanan ahkamdır. Lakin ahiretteki durumlarına gelince; şayet onlar bülûğa ermeden ölmüşlerse bu meselede, birisincisi ve sahih olan cennet, ikincisi cehennem ve üçüncüsü haklarında kesin bir şey söylenmez şekilde üç görüş mevcuttur. En iyisini Allah bilir.” Ebü Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ali Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1408/1981, 13/24; Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetu'l-ahvezi*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut ts., 6/288. Nevevî'nin müşrik çocuklarının cennette olduğu tespiti kimi çalışmalarda genel kabul gören görüş şeklinde ifade edilmiştir. Bu, muhtemelen zuhulen meydana gelmiş bir hatadır. Selim Demirci, “Kelâmî Bazı İhtilafların Kaynağı Olarak Hadisler: Müslüman Olmayanların Bulûğ Çağına Ermeden Ölen Çocuklarının Ahiretteki Durumuna Dair Bazı Rivayetler”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)*, 2016, sayı: 50, s. 138. Zira Nevevî sahih görüşün “cennet” olduğu, genel kabulün ise bu çocukların cehennemde yer alacağı tarafına kaydığını açıkça belirtir. Kirmânî ve Kastallânî'de bu duruma işaret etmişlerdir. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 13/24; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşadü's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-kübrâ, Mısır 1323/1905, 9/349; Aynî, *Umdetu'l-kâri*, 8/213.

⁴⁵ Burada belirtmekte fayda bulunan bir husus şudur: Eş'arî Kelamcı Devvânî (ö. 908/1502) muhaddis değil ama Nevevî'nin görüşünü ifade eder lakin kendisi farklı düşünür:

وأما الأطفال، فالجمهور على أن أطفال المشركين في النار، لما روى أن خديجة... قال النووي، في “شرح صحيح مسلم”: الصحيح أن أطفال المشركين من أهل الجنة.

Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, Mütercim Yayınları, Batman 2021, 27, 29, 118, 224.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/245.

⁴⁷ Aynî, *Umdetu'l-kâri*, 8/211-214.

⁴⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merziyye fî mâ üs'ile 'anhü mine'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, Dâru'r-râye, b.y. 1418, 2/688.

⁴⁹ Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, 4/599.

⁵⁰ Arif Aytekin, “İslamda Müşrik Çocuklar Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 30, s. 137.

kaç isme bakıldığında, örneğin Dübeyhi,⁵¹ Abdulazîz Ruşeyd el-Eyyûb, Ahmed Yusuf en-Nısf,⁵² Muntasır Nasır Muhammed Esmer,⁵³ Demirci ve Aytekin gibi isimler müşriklerin çocukların ahirette cennetlik oldukları görüşünü benimsedikleri görülmektedir. Her ne kadar mezkûr isimlerin her biri doğrudan hadis alanında uzmanlaşan isimler olmasa da, çalışmalarının odağına rivayet metinlerini almaları ve tartışmalarının neredeyse tamamını ilgili nakiller üzerinden teşekkül ettirmeleri onların da böylesi bir tasnifte zikredilmelerini makul kılmaktadır.

RİVAYETLER VE MUHADDİSLERİN GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Müşrik çocuklarının ahiretteki durumlarına işaret eden ve biri diğerinden farklı yorumlanabilecek çok sayıda rivayetin bulunduğu açıktır. Farklı görüşlere medar olabilecek söz konusu bu rivayetlerin bir kısmı usûl-i hadis prensipleri çerçevesinde sahîh kabul edilmişken bazı rivayetler ise hasen ya da zayıf olarak nitelenebilmişlerdir. Dolayısıyla müşriklerin çocuklarının ahiretteki akıbetlerini bildiren rivayetler arasında telifi güçleştiren, hadis uleması tarafından işkâl olarak vasıflanmış ve hatta bazı isimlerin çözüme kavuşturulması mümkün olmayan teâruz şeklinde değerlendirdikleri ihtilaflar ortaya çıkmıştır.⁵⁴ Bu sebeple konuya dair görüş beyan eden hadis uleması, Taberî ve Tahâvî gibi istisna birkaç isim dışında, genel olarak kendi yaklaşımlarını destekleyen rivayetleri delil olarak kullanmışlar; müteâriz görüşlere temel olabilecek malzemeyi izah yoluna gitmemişlerdir. Aslına bakılırsa bu Muhtelifu'l-hadis İlmi çerçevesindeki çözüm yollarından biri olan tercih ile amel etmekten başka bir şeyi ifade etmez. Muhaddisler aralarında telife imkân bulamadıkları veyahut nesih ile irtibat kuramadıkları bahislerde tercih ile hükmetmişlerdir. Dolayısıyla hadisçilerin böylesi bir tatbik ile çözüm arayışına girişmeleri meselenin bir yanını cevapsız bırakıyor olsa da, kendi iç dinamikleri itibarıyla tutarlı bir duruşu ifade etmektedir. Tüm bu kapalı kısımlarına rağmen müşriklerin çocuklarının cennetlik olduklarını kabul eden eğilim üzerinden yaklaşıldığında da birtakım hususi neticelere ulaşabilmektedir.

Evvela, ifade edilmesi gereken husus; müşriklerin çocuklarının cennete girecekleri şeklindeki fikri eğilim, hicri ikinci asrın başından günümüze kadar her dönemde bir şekilde taraftar bulmuştur. Ancak ilk dört asırda bu tarz bir kabulün net bir şekilde ifade edilmediği de söylenmelidir. Netice itibarıyla, bahse konu kabulün Tahâvî ile müşahhaslaştığı söylenebilir.

Konuya dair yorumlamalar incelendiğinde Nevevî'nin kendisinden sonraki değerlendirmelere bir yönüyle öncülük ettiği ve cennetlik görüşünün fikrî anlamda kabulü açısından önemli bir konumda yer aldığı anlaşılmaktadır. Zira kendisi bu görüşü –elbette- ilk kez dile getiren isim olmamakla birlikte kendisinden sonraki çalışmaların hemen hepsinde referans gösterilmek suretiyle odak noktaya alınmıştır.

Müşriklerin çocuklarının cennette olacaklarına ilişkin tespitlerin fikrî ve mezhebî dağılımına bakıldığında ise cennet görüşünün bir mezhep özelinde kümelenmediğini söylemek mümkün değildir. Zira Hanefî ve Şâfiî hadis uleması yanında, Ehl-i hadis olarak nitelenebilecek âlimler arasından bazıları ve hatta İbn Hazm ve İbnü'l-Cevzî gibi isimler dahi bu anlamda ortak bir kabulde buluşabilmişlerdir.

Yapılan tüm yorumlamalara bakıldığında hadis uleması içerisinde evlâd-ı müşrikînin cennette olduğuna dair görüş beyan edenlerin neredeyse tamamının bunu herhangi bir özel pozisyona bağlamadıkları görülmektedir. Çok nadiren, cennette hizmetçilik yapacaklarında beis görmeyen ya da –özellikle de son

⁵¹ Süleymân b. Muhammed Dübeyhî, *Ehâdisu'l-'akîdeti el-mutevehhemu işkâluhâ fi's-sahîhayn*, Mektebetu dâri'l-minhâc, Riyad 1427/2006, 654-659.

⁵² Abdulazîz Ruşeyd Eyyûb, "Masîru etfâli müşrikîn fi'l-âhirati", *Havliyyetu külliyyeti'd-dirâsâti'l-islâmiyyeti'l-arabiyye*, 2018, c. 2, sayı:8, s. 957-1024.

⁵³ Muntasır Nâsır Muhammed Esmer, "el-Ehâdisu'l-vâride fi masîri'l etfâli fi'l-âhire", *Mecelletü Câmîati Dimeşk*, 2010, s. 17.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sikillî Mâzerî, *el-Mu'lim bi-fevâ'idî Müslim*, Dâru't-Tûnûsiyye, Tunus 1988, 3/319; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-marife, Beyrut t.y., 4/31.

dönemde- Hz Peygamber'in tatbikatındaki zamansal unsurlara bağlayan isimler olmuştur. Dolayısıyla bu konuda "cennetlik" fikrini kabul eden isimlerin, mevcut durumdaki çocukların tıpkı mümin çocukları gibi doğrudan cennete girecekleri kabulünü ortaya koydukları görülmektedir.

Yukarıdan beri zikredilen tüm gerekçelerden ötürü, hadisçilerin konuya dair yaklaşımlarını psikolojik ve sosyolojik etkenlerden bağımsız düşünmek elbette mümkün değildir. Ancak İslam'ın ilk dönemlerinden yeni iman etmiş müslümanların, müşriklerden tüm bağlarını tamamen koparmak adına Hz Peygamber'in kâfir çocuklarının dahi cehennemde olacağını bildirdiği, devam eden süreçte bu irtibat koştuktan sonra ise Nebi'nin onların cennete gireceklerini söylediği şekilde sosyo-psikolojik bir yorumlama⁵⁵ ve kabul hadis ulemasının değerlendirmeleri çerçevesinde tam yerini bulmamaktadır. Zira böylesi bir yorumlama rivayetler arasında öncelik sonralık ilişkisini gündeme getirir ve neshi gerekli kılar. Hadisçiler açısından ise nesh için tarihin bilinmesi zorunluluğu vardır. Dolayısıyla böylesi bir bilgi mevcut değilse yapılması gereken çelişki arz eden rivayetlerin; tahsîs, haml, i'mâl gibi usullerle telif edilmesi ya da bu mümkün değilse tercihte bulunulmasıdır. Belki de bu sebeple muhaddisün arasında "cennet" görüşü Nevevî'ye kadar ön planda tutulamamıştır. Çünkü konuya dair karşıt rivayetler de hadis kriterleri noktasında kuvvetlidir. Netice olarak bahsi geçen sosyo-psikolojik etkenler hadis uleması açısından konunun doğrudan çözümü noktasında değil, rivayetler arasında tercihte bulunma hususunda - çok daha geç dönemde- yönlendirici olmuştur.

Son tahlilde, hadis âlimlerinin konuya taalluk eden ve müşrik çocuklarının cehennemde olduklarını beyan eden ya da bu konuda doğrudan fikir ortaya koymayan yaklaşımları ayrı mütalaa edildiğinde, müşrik çocuklarının cennet ehli sayılmaları noktasında görüş beyan eden ulemanın kendi içerisinde ortak bir düşünsel birlik yakaladıkları söylenebilir. Elbette konunun daha netlik kazanması adına diğer görüşlerle birlikte de ele alınması zorunluluk arz etmektedir.

MÜŞRİK ÇOCUKLARININ CENNETTE OLDUĞU GÖRÜŞÜNÜ SAVUNAN KELÂM EKOLLERİ VE YÖNTEMLERİ

BAZI HÂRİCİ GRUPLAR

Müşrik çocuklarının cehenneme gireceğini söyleyen tek fırka Hâricîlerdir ve onlara nazaran "cennet" yaklaşımını benimseyen birden fazla fırka vardır.⁵⁶ Bununla beraber Celâleddin Devvânî cumhurun müşrik çocukları hakkında cehennemlik olduğu kanaatini benimsediğini söyler.⁵⁷ Fakat belirmemiz gerekir ki Devvânî'nin tespiti tutarlı görünmemektedir. Çünkü onun "cumhur" lafzıyla kastı ister bütün İslam âlimlerinin cumhuru isterse de Ehl-i sünnetin cumhuru olsun, literatüre bakıldığında cumhur ulemanın bu konuda tevakkuf edilmesi⁵⁸ gerektiği ya da cennette oldukları görüşünü kabul ettikleri görülür. Ayrıca Devvânî bu husustaki görüşünü net olarak açıklamamıştır. Onun Nevevî'den "sahih görüş, cennette oldukları görüşüdür" ifadesini aktarması⁵⁹ kendisinin de aynı kanaati taşıdığı sonucuna varmamızı sağlayabilir.

⁵⁵ AYTEKİN, "İslam'da Müşrik Çocukları Meselesi", 137.

⁵⁶ Bk. Hafzullah Genç - Osman Aydın, "Hadis ve Kelâm İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2021, c. 7, sayı: 2, s. 957-989.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî, *Şerhu'l-akâidi'l-Adüdiyye*, y.y., b.y. ts., 124; Mustafa Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 1, s. 79; Mustafa Akman, "Devvânî'nin Akâidi'l-Adüdiyye Şerhi ve Kelamcılığı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2017, c. 10, sayı: 2, s. 490.

⁵⁸ Bk. Genç - Aydın, "Hadis ve Kelâm İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-".

⁵⁹ Devvânî, *Şerhu'l-akâidi'l-Adüdiyye*, 125.

Bu bölümde, müşrik çocuklarının cennette oldukları görüşünü kabul eden kelim firkalarına temas edeceğiz. Müşrik çocuklarının cehennemde olacaklarını söyleyenlerin görüşlerini değerlendirdiğimiz *Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-* başlıklı makalede de belirttiğimiz üzere, her ne kadar Hâricîlerin ekseriyeti cehenneme gireceğini söylese de⁶⁰ bazı kolları cennetlik kabul edilmesi gerektiğini, bazıları ise haklarında hüküm verilemeyeceğini söylemiştir. Hüküm verilemeyeceği görüşünü benimseyen Hâricîler mezkûr makalede ele alınmıştır.

Hâricîler içinde müşrik çocuklarının cehenneme girmeyeceğini, onlara azap etmenin yanlışlığını ileri süren fırkalar varsa da makalâtlara göre net biçimde cennete gideceklerini söyleyen sadece Meymûniyye fırkasıdır. Meymûn b. Hâlid'in (ö. ?) ashâbı diye tarif edilen Meymûniyye, Acârîde'nin bir koludur. Şehristânî'ye (ö. 548/1153) göre sapkın fikirleriyle tanınmış bir fırkadır. Nitekim o; Kerâbisî'den (ö. 248/862) nakille, Meymûniyye'nin kişiye kendisinin ya da kardeşlerinin torunlarıyla evlenmesini caiz gördüğünü aktarmıştır.⁶¹ Her konuda Acârîde'ye benzeyen bu fırka kader konusunda ise onlardan ayrılmış, kullara ait fiillerin Allah'ın mahlûku sayılamayacağını söyleyerek Mutezileye uymuştur.⁶² Böylece onların müşrik çocuklarının cennette olduklarını düşünmelerinin sebebi de ortaya çıkmış olmaktadır. Meymûniyye'nin teklif konusunda Mutezilî düşüncüyü benimsemeleri öldükleri esnada mükellef kabul edilmeyen müşrik çocuklarının cennete gideceğini söylemelerinin sebebidir. Müşrik çocukları meselesinin teklifle bağlantısını onların cennette olduğunu söyleyen diğer fırka Mutezileyi birazdan ele alacağımız için Meymûniyye hakkında söylediklerimizde bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

Müşriklerin çocukların cennette olduğunu söyleyen Meymûniyye ile cehennemde olduğunu söyleyen diğer Hâricî fırkaları göz önüne alarak neden farklı tercihler yaptıklarını sorguladığımızda karşımıza yönetsel ayrışmalar çıkmaktadır. Meymûniyye, teklifi çıkış noktası aldıktan sonra muhtemelen Mutezile gibi cehennem rivayetlerini âhâd haber sayarak mükellef olmayan kimsenin azaba çarptırılmayacağını ilke edinmiş ve cennette oldukları hükmünü vermiştir. Nakli kullanmadan, aklî istidlale dayalı bir yöntem kullanmış olmaları onları böyle bir sonuca götürmüş olabilir. Cehennemde olduğunu söyleyenler ise doğrudan rivayetleri delil olarak teklif, adalet vb. konulara girmeden çerçeveyi çizmiştir.⁶³ İki taraf arasındaki yöntem farkı iki farklı hüküm doğurmuştur. Nitekim hüküm itibariyle farklı şeyler söyleyen nakiller arasında tercih yapmayan, akıldan ve nakilden bir tarafa ağırlık vermeyen şahıslar müşrik çocukları konusunda tevakkuf hükmüne varmışlardır.⁶⁴

MUTEZİLE

Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) ilginç şekilde Hâricîler içinde **Kaderiyye** ismiyle zikrettiği Mutezile, müşrik çocuklarının cennette olduğunu söyleyen bir başka fırkadır.⁶⁵ Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ise Kaderiyye'yi doğrudan Hâricîler arasında zikretmese de Ezârikâ ve Acârîde'nin müşriklerin çocuklarının cennette olduklarını iddia ettikleri için Kaderiyyeyi tekfir ettiğini söylemiştir.⁶⁶ Buna göre Bağdâdî'nin de Eş'arî gibi onları Hâricîler içinde gördüğü ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu durum Eş'arî ve Bağdâdî'nin Mutezileyi Hâricîlere neden dâhil ettikleri sorusunu akıllara getirmektedir. Bize göre böyle bir soruya verilebilecek

⁶⁰ Bk. Genç - Aydın, "Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-".

⁶¹ Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Bedrân, eş-Şerîf er-Rızâ, Kum 1364/1945, 149.

⁶² Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebi Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, y.y., b.y. ts., 93; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 149.

⁶³ Bk. Genç - Aydın, "Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-".

⁶⁴ Bk. Genç - Aydın, "Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özelinde-".

⁶⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 126.

⁶⁶ Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Pîr Nasrî, Dâru'l-meşrik, b.y. 1992, 69.

cevap, her iki fırkanın iman-amel ilişkisi konusundaki tutumunun benzer olmasıdır. Yine de Kaderiyye'yi Hâricîler içinde zikretmek problemlere yol açabilir. Bu sebeple Eş'arî'nin bu tutumu bizlere mezheplerin görüşlerini tam doğru anlamak ve aktarmak için mezheplerin kendi kaynaklarına müracaat etmenin gerekliliğini bir kez daha hatırlatmaktadır.⁶⁷ Hâricîlerin günah işleyenleri tekfir etmesi ve cehennemde ebedi kalacaklarını söylemesine karşılık Mutezilenin de büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalacağını söylemesi her anlamda olmasa da Eş'arî ve Bağdâdî'nin bu konuda Mutezileyi Hâricîlere dâhil etmesinin sebebi sayılabilir. Neticede müşrik çocukları meselesi de bir yerde iman-amel ilişkisine dayanan bir tartışma alanıdır. Kelamcıların iman ve İslam kavramlarını ele alırken ortaya koydukları ölçüler, Müslüman kimliğinin ortak paydalarını tanımlar.⁶⁸ Öyle ki İslam'a giriş ve çıkışın anahtarı bazılarının göre imanken bazılarının göre hem iman hem de amel olabilmektedir.

Ebü Şekûr Sâlimî (ö. 460/1068'den sonra) ve Ebu'l-Muîn Neseffî (ö. 508/1115) gibi bazı Hanefî-Mâtürîdî âlimler Mutezilenin müşrik çocuklarının babaları hükmüne tabi tutulacakları görüşünü benimzediklerini iddia etmişlerdir. Onlara göre Mutezile, müşrik çocuklarının babalarıyla beraber ebediyen cehennemde kalacağını söylemiştir.⁶⁹ Fakat hem makâlâtlar hem de Mutezilî âlimlerin eserleri incelendiğinde onların, müşrik çocuklarının cehennemde olduğu fikrini savunmadıkları görülebilir. Mesela Mutezilenin önde gelen isimlerinden Ka'bî'ye göre (ö. 319/931), Mutezile mezhebi Allah'ın çocuklara azap etmeyeceğini ve onların cennete gireceğini söyler.⁷⁰ Yine bir sonraki paragrafta da geleceği üzere Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) da müşrik çocuklarının cennete olduğunu söylemiştir. Sâlimî ve Neseffî'nin bu kanıya nereden vardığına dair ise bir ipucu bulamadık.

Mutezilenin müşrik çocukları meselesindeki görüşüne dönecek olursak; Kâdî Abdülcebbar Mutezilenin ilkesini, "Biz bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz"⁷¹ ve "Herkes kazandığına karşılık rehindir"⁷² ayetleri, ayrıca "Ergenliğe girinceye kadar çocuktan kalem kaldırılmıştır"⁷³ hadisi ile ifade etmiştir.⁷⁴ Buna göre Kâdî'nin vurgulamak istediği husus tekliftir. Bir insanın, ahiret ahvalini belirleyecek husus tekliftir. Henüz mükellef addedilmeyen bir insanın teklifin iki neticesinden biri olan cehenneme gönderilmesi doğru değildir. Aksi halde bu, Allah için zulümdür. Zulüm ise kabîhtir ve Allah kabîhi yapmaz. Burada Mutezilenin "aslah prensibi" devreye girmektedir. Allah aslahı yapmalı ve günahsız bir müşrik çocuğunu cennete koymalıdır. Aslahı yapmak günah işlememiş bir insanı cennete koymayı gerektirir. Fakat burada şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır: Çocuk hiç günah işlemediği gibi hiç sevap da kazanmamıştır. Hiç sevabı bulunmayan birisi hangi sebeple cennete koyulur? Yani sevap ve günah açısından denge söz konusudur. Böyle bir durumda Mutezilenin tutumu meselenin Allah'a kalacağı şeklindedir.⁷⁵ Çünkü sevap ve günah eşit ise mükâfat ya da ceza için bir sebep teşekkül etmemiş demektir. Burada "Allah'ın kul için aslahı yapması sevabı ve günahı eşit birini cennete koymasındır; bu nedenle müşrik çocuğu cennete girmelidir" şeklinde bir itiraz gelebilir.

⁶⁷ Bk. Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, 40-48.

⁶⁸ Mehmed Evkuran, "Çağdaş İslam Düşüncesinde "Mezhep" Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2015, c. 13, sayı:2, s. 629.

⁶⁹ Ebü Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, İSAM, Ankara 2017, 64; Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid Ebu'l-Muîn Neseffî, *Bahrü'l-keîlâm*, çev. Yusuf Arıkaner, x: Endülüs Yayınları, Ankara 2019, 136.

⁷⁰ Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî Ka'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, thk. Hüseyin Hansu, KURAMER, İstanbul 2018, 337.

⁷¹ İsrâ 17/15.

⁷² Müddessir 74/38.

⁷³ Buhârî, *Sahîh*, Talak 11, Muhâribîn 22.

⁷⁴ Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, TÜYEK Yayınları, İstanbul 2013, 2/ 286.

⁷⁵ Cemâlüddîn el-Hasen b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar Hillî, *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecrîdî'l-itikâd*, thk. Seyyid İbrahim el-Musevî ez-Zencânî, İntesârât-ı şekûrî, Kum 1372/1953, 439.

Mutezilenin bu itiraza cevabı, muhtemelen sevap ve günahı eşit birinin cennete girmesinin Allah'ın adaletine aykırı düşeceği şeklindedir. Çünkü sevabı günahından daha çok birine göre, sevap ve günahı eşit kimse daha az çaba harcayarak cennete girmekte, bu nedenle de daha fazla çaba göstererek sevabını çoğaltan kimse için haksızlık ve zulüm ortaya çıkmaktadır. Nitekim Ebû Ali el-Cubbâi (ö. 303/916) cennete girmenin yolunun onu hak etmek olduğunu söylemiştir. Sevabı ve günahı eşit kimse-ler, müşrik çocukları vb. amel bakımından sevap üstünlüğünü yakalayamayanlar cennete giremezler. Çünkü ayette “İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kıldığınız cennet diye onlara seslenilir”⁷⁶ buyrulmuştur. Buna göre cennete giren herkesin onu hak etmesi gerekir.⁷⁷

Mutezilenin, teklif ve aslah ilkeleri açısından baktığı müşrik çocukları meselesinde onların cennette olduklarını söylerken bu konuya delil teşkil eden hiçbir hadisi referans göstermemesi, muhtemelen yön-temsel bir tercihtir. Mutezile rivayetlerin zıt hükümler içerdiği için birbirini nakzettiğinin farkındadır. Bu nedenle Mutezile sadece, Kur'an ve hadisten aklî ilkelere destek sağlayacak; *peygamber gönderme-den azap edilmeyeceği, çocuktan kalemin kaldırıldığı* gibi genele teşmil edilebilen bazı delillere atıfta bulunmuştur. Böylece “kimse kimsenin günahını yüklenmez”⁷⁸ ilkesini çalıştırmak suretiyle görüşlerini ortaya koymuşlardır. Yani herkes cennete veya cehenneme kendi amelleriyle gider; geçerli sayılan kişi-nin yapıp ettikleridir. Ayrıca müşriklerin çocuklarının cehennemde olduklarını bildiren bazı haberlerin âhâd olduğunu söyleyerek bu tür konularda genel hükümler bildiren rivayetlerin dışına çıkılmayacağı-nı belirtmişlerdir.⁷⁹

Mutezilenin bu konudaki yöntemiyle ilgili söylenmesi gereken bazı şeyler vardır. Öncelikle şunu dile getirmeliyiz ki peygamber göndermeden azapta bulunulmayacağı ayeti müşrik çocukları meselesin-de delil kabul edilecek nitelikte değildir. Çünkü ilk olarak, peygamber gelmemesi söz konusu değildir. Tartışma İslam dinin iç dinamikleriyle ilgili bir tartışmadır. Dolayısıyla bu mesele Hz. Peygamber'in var-lığından sonra ortaya çıkmıştır. “Peygamber gelse bile çocuk onu anlayacak yaşta değildir. Bu yüzden o çocuk için peygamber gelmemiş sayılmaktadır” şeklinde yapılacak bir itiraz geçerli sayılmaz. Zira mesele hadisler üzerinden tartışılmakta, ekoller sadece aklî delillere yetinmemekte, naklî deliller de ileri sür-mektedir. Hz. Peygamber'in bizzat ve açık biçimde cehennemde olduklarını bildirdiği rivayetlere “pey-gamber gelmeden azap edilmez” deliliyle karşı çıkmak doğru değildir. İkinci olarak kalemin çocuktan kaldırıldığına dair rivayet de bu konuda delil diye kullanılamaz. Zira “amelsiz” bir şekilde cehenneme gideceklerini bildiren rivayetler de vardır.⁸⁰ Bu rivayetler karşısında günahları bulunmadığı için cehen-neme gitmeyeceklerini söylemek yerinde bir ifade olmayacaktır. Çünkü rivayette amele bakılmayacağı beyan edilmiştir.

Mutezilenin müşrik çocukları meselesindeki gelen hususi nakilleri dikkate almadan, genel ilkeler belirten bazı nakillerle desteklediği aklî delillere istinat ederek cennet hükmüne varması, yönlemsel açı-dan doğru gözükmemektedir. Böyle bir yöntemle hasmı ilzam etmek mümkün değildir. Nitekim muha-lifler yani müşrik çocuklarının cehennemde olduğunu iddia edenler genel ilkelere göre değil doğrudan spesifik bir delil üzerinden, müşrik çocuklarından bahseden bir hadisle hüküm vermektedir. Kanaati-mizce cehennem hadisi onlara göre tahsis niteliği taşımaktadır.

⁷⁶ A'râf 7/43.

⁷⁷ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-turâsî'l-Arabî, Beyrut 1420/1999, 14/249; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiller'in Kelam Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2017, 538.

⁷⁸ Fâtır 35/18.

⁷⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/292.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41/ 95, 96; Ebû Ya'lâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, 12/ 504.

Mutezile içinde müşrik çocukları hakkında farklı kanaate sahip isimler de vardır. Bunlardan birisi Bişr b. el-Mu'temir (ö.210/825)'dir. Bişr, Allah'ın müşrik çocuklarına zulmen azap edebileceğini düşünmektedir. Ona göre Allah'ın azap ettiği müşrik çocuğu büyüseydi azabı hak eden bir müşrik olacaktı.⁸¹ Bazı araştırmacılar Bişr'in bu sözünü doğru yorumlamamışlardır. Onlara göre Bişr, Allah'ın çocuğa azap etmesi için çocuğun büyüyene kadar yaşamasına izin verip küfrüne imkân tanıdığını söylemektedir. Böylece o çocuğun küfrü kesinleşmektedir.⁸² Fakat bu yorum hem Bişr'in sözleri hem de müşrik çocukları meselesi hakkında uygun değildir. Çünkü evvela, Bişr "لو عدَّبه لكان يكون بالغاً كافراً مستحقاً للعذاب" demiştir. Cümleyi tetkik ettiğimizde manası şöyle çıkmaktadır: "Ona azap ettiğine göre çocuk buluşa erdiğinde azabı hak eden kâfir olacaktı". *Kâne* lafzından sonra *yekûnu* gelmesi "büyüseydi kâfir olacaktı" şeklinde geleceğe yönelik bir hüküm barındırdığını, Allah'ın o çocuğun ölmeyip de büyümesi halinde kâfir olacağını bildiği için azap ettiği anlamına geldiğini göstermektedir. İkincisi, çocuğun büyüdüktan sonra ölmesi zaten artık iman ve küfür arasında bir tercih yaptığını ve küfrü seçtiği takdirde Allah'ın ona azap etmesinin tartışmaya mahal bırakmayacak bir durum olduğunu gösterir. Bu da buluşa ermeden ölen müşrik çocuklarının uhrevi durumunun tartışıldığı bir mesele için uygun değildir.

Basra Mutezilesi Bişr'in görüşünü ağır şekilde tenkit etmiş, rezalet/skandal diye nitelendirmiştir.⁸³ Çünkü bu sözler Allah'ın zulüm yapmasına imkân tanımaktadır. Hâlbuki O'nun zulüm yapması kabîhtir. O, kabîh olanı yapmaz. O'nun kabîhten uzak bulunması kabîhe güç yetirememesi değil haseni tercih etmesi sebebiyledir.⁸⁴ Dolayısıyla Allah müşrik çocuğuna azap etme imkânına sahipse de bunu tercih etmez.

Mutezile içinde genele muhalefet edip müşrik çocukları hakkında farklı kanaate sahip bir diğer isim Nazzâm (ö. 231/845)'dir. Aslında Nazzâm hakkında belirtmemiz gereken ilk iddia onun, Ali el-Esvârî (ö. 240/854) ve Câhız'la (ö. 255/869) birlikte Allah'ın çocuklara azap etmeye kadir olmadığı görüşünü benimsediğidir.⁸⁵ Çünkü çocuğa azap etmek kabîh bir fiildir. Onlar nezdinde Allah kabîh fiil işlemeye muktedir değildir.⁸⁶ Buna göre bu isimler müşrik çocuklarının azaba uğramasının mümkün olmadığını iddia etmiştir. Allah'ın kudretini sınırlayan bu düşünce Mutezile içinde kabul görmemiştir. Kâdî Abdülcebbar onların bu görüşünü eleştirenlerden biridir. Kâdî'ya göre Allah'ın kabîh fiile muktedir bulunmadığını söylemek pek çok kudret sahibi varlığın Allah'tan daha kudretli sayılacağını söylemekle eşdeğerdir. Çünkü mesela iyilik yapmaya kudreti olmayan bir çocuk başkalarına eza vermesi halinde Allah'ın yapamadığı bir şey olan kabîh fiil yapmakta, böylece O'ndan daha kudretli olmaktadır.⁸⁷ Allah'ın kudretinin böyle bir sınırlandırmaya tabi tutulması muhaldir.

Nazzâm'a göre çocukların tamamı cennettedir. Fakat onun düşüncesinde çocukların cennette dâhil edilmesi bir önceki paragrafta söylediğimiz üzere Allah'ın zorunlu olarak yaptığı bir fiildir. Bu konuda ilginç fikirlere sahip Nazzâm, sadece çocukların değil akrep, yılan, haşarat vb. hayvanların cennette haşr edileceğini iddia etmiştir. Daha şaşırtıcı olanı Nazzâm'a göre çocukların cennette bu hayvanlara üstünlüğü yoktur.⁸⁸ Çünkü amelsizlik bakımından hayvanlar ve çocuklar aynı konumdadır. Bu nedenle peygamber çocuğu dahi, hayvanlardan üstün tutulamaz. Ancak Nazzâm'ın bu düşüncesi kendi içinde çeliş-

⁸¹ Eş'arî, *Makâlât*, 201.

⁸² Harun Çağlayan, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 12, sayı: 1, s. 51.

⁸³ Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, 108.

⁸⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/ 32.

⁸⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 555.

⁸⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/ 28.

⁸⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/ 30.

⁸⁸ Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal*, 101.

kilidir. Allah'ın kabih fiil yapmadığını, ameli olmayan çocuklara ve hayvanlara azap etmeye muktedir bulunmadığını kabul etsek bile onları cennete alma zorunluluğu yoktur. Ameli bulunmadığı için cehennem gitmeyen cennete de gitmemesi gerekirdi. “Bunun, çocuklar hakkında aslah olması sebebiyle Allah'ın onları cennete koyması gerekir” şeklinde yapılacak bir itiraza, neyin aslah sayılacağını bilmemizin mümkün olmadığını söyleyerek cevap verebiliriz.

ŞİA

Müşrik çocuklarının cennete gideceklerini söyleyen bir diğer fırka Şîa'dır. Şîa da bu konuda Mutezile gibi düşünmekte, Allah'ın kabih fiil yapmayacağını, bu nedenle de müşrik çocuklarına azap etmeyeceğini iddia etmektedir.⁸⁹ Çünkü çocuklar henüz mükellef kabul edilmediği için onlara Allah'ın azap etmesi caiz değildir. Eş'arî ise Şîa'nın müşrik çocukları konusunda ikiye ayrıldıklarını söyler. Birinci grup Allah'ın çocuklara azap etmesinin veya affetmesinin imkânını ve Allah'ın istediğini yapacağını ileri sürmüştür. Hişâm b. el-Hakem'in (ö. 179/795) taraftarları ikinci grup ise Zerkân'ın Hişâm'dan rivayet ettiğine göre Allah'ın çocuklara azap etmesinin caiz olmadığını, bilakis çocukların cennete gireceği görüşünü benimsediklerini söylemiştir.⁹⁰ Şîa'ya göre muhalifleri, sadece müşrik çocukları konusunda değil diğer pek çok meselede de Allah'ın kabih fiil yapabileceğini iddia ederek zulüm, katl vb. her kötü fiilin failinin Allah olduğunu savunmuşlardır. Yine Şîa'ya göre muhalifler babalarının günahı sebebiyle Allah'ın müşrik çocuklarına azap edebileceğini söyleyerek de ayete muhalif hareket etmiş ve birisine başkasının günahını yüklemiştir.⁹¹

Şîa'nın önde gelen isimlerinden Şerif el-Mürtezâ (ö. 436/1044) muhalifler sözüyle kimleri kastettiğini açıklamamıştır. Fakat sözlerinden insanların fiillerini yaratanın Allah olduğunu söyleyen Cebriye ve Ehl-i sünneti hedef aldığı anlaşılmaktadır. Müşrik çocuklarının cehennemde olduğunu söyleyenleri **Mücebbire** diye isimlendirenler arasında Mutezileden Kâdî Abdülcebbâr da vardır.⁹² Nâsîruddîn Tûsî (ö. 672/1274) *Kavâidü'l-akâid* isimli eserinde çocukların müşrik babalarıyla aynı akibete uğrayacağı görüşünün Ehl-i sünnete aidiyetini savunmuştur.⁹³ Bununla beraber Cebriyenin müşrik çocukları hakkındaki görüşüne dair bilgi eserlerde mevcut değildir. Bu sebeple Şerif el-Mürtezâ ve Kâdî'nin haklılıklarını tespit etmek zordur. Ehl-i sünnete gelince onların müşrik çocukları hakkında ağırlıklı biçimde iki görüşü vardır: Birincisi müşrik çocuklarının cennette olduğu, ikincisi ise durumlarının Allah'a kaldığıdır. Ehl-i sünnet içinde müşrik çocuklarının cehennem gireceğini söyleyenler varsa bile dikkate alınmayacak kadar küçük bir gruptur. Buna göre Tûsî ve Şerif el-Mürtezâ'nın ehl-i adlin muhalifi olarak nitelediği Ehl-i sünnetin müşriklerin çocukları hakkındaki görüşü konusunda haklı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Şîi âlim Tûsî'ye göre farklı hadislerde ifadesini bulan “onlar babalarındandır” hükmü dünyevî bir durumdur aslında. Bu hadise dayanarak onlar hakkında cehennemlik hükmünü vermek doğru değildir. Babasının günahı sebebiyle çocuğunun cezalandırılmayacağı ortadadır. Bazı dünyevî hükümlerde babasına tâbî olması her anlamda bir tâbiyet gerektirmez. Dolayısıyla “onlar babalarındadır” hükmüne dayanarak müşrik çocuklarının uhrevî durumu hakkında kanaatte bulunulamaz.⁹⁴ Daha önce de ifade etti-

⁸⁹ Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen Nasîruddin Tûsî, *Tecrîdü'l-itikâd*, thk. Abbâs Muhammed Hasan Süleyman, Dâru'l-marifeti'l-câmia, Mısır 1996, 123.

⁹⁰ Eş'arî, *Makâlât*, 55, 56.

⁹¹ Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf el-Mürtezâ, *Resâilü'ş-Şerîf el-Mürtezâ*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kum ts., 191.

⁹² Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 290.

⁹³ Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen Nasîruddin Tûsî, *Kavâidü'l-akâid*, thk. Ali Hasan Hâzîm, Dâru'l-ğurbe, Lübnan 1992, 109.

⁹⁴ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Bâbertî, *Şerhu Tegrîdü'l-itikâd*, İstanbul: Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 34 Nk 2160, 135a; Hafzullah Genç, *Tegrîdü'l-itikâd ve Şerhleri Bağlamında Tûsî'nin Kelam Anlayışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Çorum 2020, 105.

ğimiz üzere bazı âlimler müşrik çocuklarının babalarına tabi olmasının dünyevî konulara müteallik bulunduğunu düşünmektedir. Ancak bazı hadisler yorum itibariyle buna müsait olsa da “onlar babalarındadır” ifadesi bu hükmü içeren rivayetler dikkate alındığında uhrevî bir durumu işaret ettiği düşüncesi ağır basmaktadır.⁹⁵ Çünkü “onlar babalarındandır” hükmünü “amelsiz mi?” sorusu takip etmektedir. “Amelsiz” nitelemesi Hz. Peygamber’in hükmünün uhrevî duruma dair olduğunun açık beyanıdır.

Şîa'nın müşriklerin çocukları meselesindeki tavrı ve yöntemi Mutezileyle paralellik arz etmektedir. Bu sebeple yukarıda Mutezilenin yöntemi hakkında ifade edilenler Şîa için de geçerlidir. Mesele hakkındaki rivayetleri dikkate almadan müşrik çocukları meselesine bir çözüm bulmak mümkün değildir. Şii âlimler hiçbir rivayete atıfta bulunmamışlar, Mutezile gibi sadece “kimse kimsenin günahını üstlenmez” vb. ilkeler, teklif ve aslah üzerinden meseleyi çözmek istemişlerdir. Ancak müşrik çocuklarının cehennemde olduğunu bildiren sahih ve teville mahal bırakmayan sarih rivayetler karşısında bu ilkelerle meseleye yaklaşmak boğulmakta olan bir kimseye suyun kaldırma kuvvetinden bahsedip yüzmeye başlamasını beklemek gibidir.

EHL-İ SÜNNET

Müşrik çocuklarının cennette olduğunu söyleyen ve bu başlıkta zikredeceğimiz son fırka Ehl-i sünnettir. Esasen Ehl-i sünnetin hepsi cennette oldukları düşüncesinde değildir. Bazıları tevakkuf fikrini benimsemişlerdir.⁹⁶ Örneğin Sâlimî mümin çocukları hakkında ihtilaf olmadığını söylemiştir. Fakat müşrik çocuklarında Ehl-i sünnet'in ihtilafa düştüğünü yine de asgari müşterekte buluşarak cennette olmasalar bile azap görmeyeceklerini düşündüklerini ifade etmiştir.⁹⁷

Ehl-i sünnet içinde müşrik çocuklarının cennette olduğunu söyleyen âlimler daha sonra bu hususta ikiye ayrılmıştır. Birinci grup buluşa ermeden ölen her çocuğun cennete gideceğini söylemiştir. İkinci grup ise temyiz yaşından önce ölenlerin cennete gireceğini fakat mümeyyiz çocuğun cennete girebilmesi için Allah'ı tanınması ve O'na inanması gerektiğini iddia etmiştir. İkinci grupta yer alanlar, Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Irak Hanefileridir. Onlara göre temyiz çağına gelen bir çocuğun Allah'ı tanınması farzdır.⁹⁸ Mâtürîdî mümeyyiz çocukları fetret ehli kapsamında değerlendirmiştir. Nitekim ona göre fetret ehlinin Allah'ı aklıyla tanınması gerekmektedir.⁹⁹ Mümeyyiz çocuk Allah'ı aklıyla tanıyabilecek niteliktedir. Bu sebeple müşrik çocuklarından mümeyyiz olanlar en azından iman hususunda sorumludurlar. Mâtürîdî şeriatın nakille dinin ise akılla bilindiğini söylemiştir. Öyle ki âkil/mümeyyiz çocuğun Allah'ı bilmesi vaciptir.¹⁰⁰ Çocuğun aklî melekesi bu aşamaya geldiğinde onunla ergin kişi arasında Allah'ı bilme hususunda fark kalmaz.¹⁰¹ Nitekim Hz. Peygamber'den yedi yaşına gelen çocuğun namaza başlatılması, on yaşına geldiğinde ise kılmadığı zaman takdir edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁰² Bu hadise göre Hz. Peygamber aklî kemal sürecinde belirli bir merhale kat etmiş olan çocuğa namazın emredilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü çocuk artık yaratıcısını tanıyabilecek niteliktedir ve tanıdığı yaratıcısına ibadet etmeye başlamalıdır. Bununla beraber İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) göklerin ve yerin yaratılışını

⁹⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/ 84; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd*, Dâru'l-kütübî'l-Arabî, Beyrut ts., Sünne 18; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *Sünenü's-sağîr*, Câmî'âtü'd-dirâsâti'l-İslâmî, Karaçi 1989, 120.

⁹⁶ Muhammed b. Hüseyin Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-râik*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2013, 332, 333.

⁹⁷ Sâlimî, *et-Temhîd fi beyânî't-tevhîd*, 64.

⁹⁸ Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmîyye, Beyrut 1998, 391.

⁹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979, 5.

¹⁰⁰ İbrahim b. İsmail b. Ahmed b. İshak Saffâr el-Buhârî, *Telhîsü'l-edille likavâidi't-tevhîd*, thk. Hişam İbrahim Mahmud, Dâru's-selâm, Kahire 2010, 194; Abdullah Demir, *Ebû İshâk es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, 441.

¹⁰¹ Demir, *Ebû İshâk es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 442.

¹⁰² Ebû Dâvûd, *Sünen*, ts., Salât 26.

düşünen kimsenin Allah'ı tanıması gerektiğini söylediği halde ayırım yapmadan çocukların cennette mi cehennemde mi yer alacağı konusunda çekimser kalmıştır.¹⁰³

Ehl-i sünnetin diğer kolu Eş'arîlerin ise müşrik çocukları meselesinde takındıkları tavır Mâtürîdîlerle kıyas edildiğinde biraz muğlak kalmaktadır. Araştırmalarımıza göre Eş'arîler eserlerinde konuya temas etmemiştir. Temas eden birkaç isim ise görüşlerini net olarak ortaya koymamıştır. Mesela Taftâzânî müşrik çocukları gibi hükmen kâfir olanların çoğunluğa göre umumla beraber olacağını yani cehenneme gireceğini söylemiştir.¹⁰⁴ Fakat kendisinin hangi görüşte olduğunu, çoğunluğa tabi olup olmadığını vb. açıklamamıştır. Yine yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Devvânî, cumhura göre müşrik çocuklarının cehennemde olduğunu söylemiş, fakat kendi kanaatini belirtmemiştir.¹⁰⁵ Eş'arîler arasında diğerlerine nispeten biraz daha net tavır sergilediğini söyleyebileceğimiz yegâne isim Eş'arî'nin kendisidir. Eş'arî müşrik çocuklarının ahirette imtihana tabi tutulacağını, imtihanı kazananların cennete kazananların ise cehenneme gideceğini söylemiştir.¹⁰⁶ Fakat bu görüş Ehl-i sünnet inancına göre mükâfat ve ceza yurdu olan ahireti imtihan yurdu olarak kabul ettiği için kabul edilmemiştir.¹⁰⁷

Eş'ariyenin önde gelen isimlerinden Gazzâlî (ö. 505/1111) müşrik çocukları meselesinde varit olan haberlerin tearuz oluşturduğunu söylemiş, ardından da Hz. Aişe'den rivayet edilen "Nebî (s.a.v.) ensardan bir çocuğun cenazesine çağrıldı. (Aişe) Ben "Ey Allah'ın Resülü! Cennet serçelerinden bir serçe olduğu için ne mutlu bu çocuğa. O, kötülüğü idrak etmedi ve işlemedi" dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Belki de öyle değildir ey Aişe. Zira Allah, cennet için bir zümre yarattı. (Öyle ki) Onlar daha ana babalarının sulblerinde iken onları cennet için yarattı. Cehennem için de bir zümre yarattı. Onlar da daha babalarının sulblerinde iken onları cehennem için yarattı" buyurdu"¹⁰⁸ hadisini nakletmiştir. Hadiste, çocukların durumu hakkında net bir ifade kullanılmamış, akıbetlerini Allah'ın bileceği belirtilmiştir. Gazzâlî de haklı olarak, diğer rivayetlere de atfen, müşrik çocukları konusunda şüphenin galip olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹ Bununla beraber o, çocukların anne babalarına şefaet edecekleri meselesinde çocukların tamamının cennete girdiğini beyan eden hadisleri zikretmiştir.¹¹⁰ Bu durumu Gazzâlî'nin müşrik çocukları da dâhil bütün çocukların cennete gireceğini düşündüğü şeklinde yorumlayabiliriz.

Nevevî Ehl-i sünnetin çoğunluğunun müşrik çocuklarının cehennemde olduğu, bir kısmının ise tevakkuf görüşünü benimsediklerini söylemiştir. Ona göre Ehl-i sünnetten muhakkik âlimler ise cennete gidecekleri görüşünü savunmuşlardır.¹¹¹ Nevevî'nin "muhakkik âlimler" sözüyle kimi kastettiği muğlaktır. Zira araştırmalarımız bu tespitin yanlışlığını göstermiştir. Ehl-i sünnetin çoğunluğu çocukların cennette olduğu veya tevakkuf görüşünü tercih etmiştir. Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 1206/1792) da Nevevî'nin görüşünü almış ve ilginç şekilde sahih görüşün cennet görüşü olduğunu söylemiştir.¹¹² İlginç bir şekilde dedik çünkü pek çok meselede Hâricîlerin düşüncelerini benimseyen birinin bu konuda on-

¹⁰³ Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 292; Ebu'l-Muîn Neseî, *Bahru'l-kelâm*, 136.

¹⁰⁴ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî Taftâzânî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Şerif Rıza, Kum 1409, 5/134.

¹⁰⁵ Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, 254-256.

¹⁰⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Ebi Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *el-İbâne an usûlîd-diyâne*, Dâru İbn Zeydûn, Beyrut ts., 12.

¹⁰⁷ Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Lens, Li'l-mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, Kahire 2003, 239; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/3/ 246.

¹⁰⁸ Müslim, *Sahîh*, ts., Kader, 30.

¹⁰⁹ Ebu Hamid Huccetü'lislam Muhammed b Muhammed Gazzali, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, thk. Abdurrahim b. Hüeyin Hâfız Irakî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, b.y. ts., 11/ 193.

¹¹⁰ Gazzali, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 4/ 106, 107.

¹¹¹ Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut 1392/1972, 16/ 208.

¹¹² İbn Süleymân et-Temîmî en-Necdî Muhammed b. Abdilvehhâb, *Usûlü'l-İmân*, thk. Faysal el-Cevâbir, Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye, Suudi Arabistan 1420/1999, 106.

lardan farklı düşünmesi dikkate değer bir husustur. Ehl-i sünnetten Ebû Hanîfe ve bazı Hanefiler hariç Hanefî-Mâtürîdîler,¹¹³ Eş'arîler,¹¹⁴ Ehl-i hadisin cumhuru¹¹⁵ müşrik çocuklarının cennette olduğunu düşünmektedir. Çünkü Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "...Cennet bahçesinde, etrafında çocuklar bulunan uzun boylu adama gelince o İbrahim'dir (a.s.). Her ölen çocuk fitrat üzere ölür. Bazı Müslümanlar "müşriklerin çocukları da mı" diye sorunca Hz. Peygamber "müşriklerin çocukları da..." buyurdu.¹¹⁶ Hadisçiler tarafından sahih olarak nitelendirilen bu hadis Ehl-i sünnetin müşrik çocukları hakkındaki kanaatini oluşturmuştur. Bununla beraber müşrik çocuklarının cennete gireceklerine dair başka rivayetler de Ehl-i sünnet âlimleri tarafından bu meselede delil olarak kullanılmıştır.¹¹⁷

Müşrik çocuklarının cennette olduğu görüşünü benimseyen Ehl-i sünnet âlimleri onların cennette olduğunu bildiren rivayetleri bazen sıhhat derecesini dikkate almadan da delil diye kullanmakla birlikte cehennem gireceklerini belirten rivayetleri kimi zaman göz ardı etmişlerdir. Hadis âlimleri cehennem rivayetlerini kendi içinde değerlendirmişlerdir. Ancak müşrik çocukları meselesini ele alırken sathi biçimde incelemişler ve taraftarlarını belirtmekle yetinmişlerdir. Sahih olanın cennet görüşü olduğunu ya da tevakkuf edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Kelâm âlimlerinin hemen hepsi ise ne cennette ne cehennemde olduklarına dair rivayetlere yer vermemişlerdir. Müslümanlar açısından önemli olduğunu düşündüğümüz müşrik çocukları meselesinde rivayetleri göz ardı ederek bir çözüm yolu bulmak mümkün değildir. Ehl-i sünnet âlimleri de daha önce fikirlerini ele aldığımız üç mezhebe benzer bir tutumla kendi görüşünü yansıtmayan rivayetleri dikkate almadan çözüm arayışına girmiştir. Bunun tutarlı bir yöntem kabul edilemeyeceği ortadadır. Zira karşıt görüştekilerin delil olarak kullandığı rivayete dair uygun bir yorum getirilmediği takdirde rivayetler üzerinden yapılacak bir tartışmada söylenenler havada kalacaktır. Ancak Ehl-i sünnet; Mutezile ve Şîa'dan bir yönüyle farklılaşmaktadır. Görüşünü temellendirirken sadece aklî delillerle yetinmeyip naklî delil de kullanması Ehl-i sünneti hasım karşısında bir adım öne taşımaktadır. "Kimse kimsenin günahını yüklenmez" ve "Çocuktan kalem kaldırılmıştır" gibi bir kimsenin babası sebebiyle cehenneme girmeyeceği ve çocukların cehenneme girmelerine sebep sayılacak günahları işlemediği şeklinde ilkelerin cennette olduklarını bildiren hadislerle desteklenerek teorik temellerin oluşturulması Ehl-i sünneti tüm fırkalar arasında öne çıkarmış, karşıt görüşü savunanlara nazaran karşısında da elini güçlendirmiştir.

SONUÇ

Müşrik çocuklarının cennette olduğu fikrini; hadis ulemasının yorumlamaları ve kelâmî fırkalardaki yansımaları itibarıyla ele alan bu çalışmada elde edilen sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

Genel bir bakışla, müşrik çocuklarının ahiretteki durumuna işaret eden bütün rivayetlerde görülen hadisler arası çelişkiler, "cennetlik" yaklaşımına mesned teşkil eden aktarımların kendi içerisinde yok gibidir. Zira cennet hizmetçisi ya da neshe medar olabilecek metinler sıhhat noktasında doğrudan cennete işaret eden nakiller kadar kuvvetli değildir.

¹¹³ Ebu'l-Muîn Neseî, *Bahru'l-keîâm*, 136.

¹¹⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 391.

¹¹⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Matbatü'l-kübra'l-emîriyye, Mısır 1323/1905, 9/ 349; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdu'tü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut ts., 8/ 213.

¹¹⁶ Buhârî, *Sahîh*, Tabir 48.

¹¹⁷ Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*, 64, 65; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm Absî, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-kible, Beyrut 2006, 10/ 339, 340; Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadihân Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-ekvâl ve'l-efâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1981, 14/ 498.

Evlâd-ı müşrikînin cennete gireceği görüşü her dönemde yer etmiş ve mezhebi açıdan düzgün bir dağılım göstermiştir. Nevevî ise kendisinden sonra bu hususta belirleyici rol üstlenmiş ve cennet görüşünü savunan isimlerin başında gelmiştir.

Kelâm mezhepleri açısından bakıldığında ise Mutezile ve Şîa aklî delillerle hareket etmekte ve konuyla ilgili hususi rivayetleri dikkate almadan genel ilkelerle hüküm vermektedir. Meseleyi teklif ve aslah üzerinden değerlendiren bu fırkalar teklife muhatap sayılmadan yani buluşa ermeden ölen çocukların ister Müslüman isterse de müşrik çocuğu olsun cennete gideceğini söylemektedir.

Mutezileye göre her ne kadar cennete girmenin yolu dünyada kazanılan sevapların çokluğu, günahların ise azlığı olsa da hiçbir ameli bulunmadan ölen çocuklar için en iyisinin cennete gitmek olduğu ve Allah'ın en iyisini yapması gerektiği ortadadır. Arafta kalmak ya da toprak olmak veyahut da hayvanlarla aynı muameleyi görmek çocuklar açısından en iyi olan değildir. Bununla beraber Mutezile ve Şîa'nın bu yöntemi müşrik çocukları meselesinde fırkanın iç dinamikleri açısından tutarlı olsa da karşıt görüşte olanları ilzam etmek için yeterli değildir. Bu sebeple de kullanışlı değildir. Çünkü hasım bu meselede hususi rivayetlere dayanmakta, görüşünü konuya özel nakille delillendirmektedir. Bu sebeple Mutezile ve Şîa'nın öne sürdüğü akli deliller hasım açısından bir değer ifade etmemektedir. Verdikleri hüküm itibarıyla Mutezile ve Şîa'ya katılsak da yöntemleri açısından katılmamız mümkün değildir.

Müşrik çocuklarının cennete olduğunu söyleyen bir diğer fırka Ehl-i sünnettir. Onlar bu konuda rivayetleri Mutezile ve Şîa'ya nazaran daha fazla dikkate almıştır. Müşrik çocukları da dâhil bütün çocukların cennete olduğunu açıkça bildiren rivayet Ehl-i sünnetin bu meseledeki mesnedidir. Ayrıca akli deliller ve genel ilkeler de Ehl-i sünnetin bu meselede başvurdukları diğer delillerdir. Bununla beraber Ehl-i sünnet de Mutezile ve Şîa'ya benzer bir tavırla cehennemde olduğunu iddia edenlerin delillerine hiç değinmemiş, görüş sahiplerini ismen zikretmekle yetinmişlerdir. Delil olabilme imkânı açısından Ehl-i sünnetin kullandığı cennete oldukları rivayetiyle Hâricîlerin kullandığı cehennemde oldukları rivayeti arasında fark yoktur. Bu durumda Ehl-i sünnete neden diğer rivayeti tercih etmediği sorulabilir. Ehl-i sünnetin buna vereceği cevap şudur: Akli deliller ve dinin koyduğu genel ilkeler müşrik çocuklarının cehennemde olamayacağını söylediği için bunları destekleyen cennete gireceklerine dair rivayetleri tercih etmek gerekmektedir. Bu bağlamda Ehl-i sünnetin yöntemi diğer fırkalara nazaran en doğru ve tutarlı yöntem gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

Absî, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-kible, Beyrut 2006.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Ebû Hâcîr Muhammed Saîd Besyûnî, y.y., Beyrut 1985.

Akman, Mustafa, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları: İçerik ve Özellikleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.

Akman, Mustafa, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c. 3, sayı: 1, ss. 53-99.

Akman, Mustafa, "Devvânî'nin Akâidîl-Adûdiyye Şerhi ve Kelamcılığı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2017, c. 10, sayı: 2, ss. 471-530.

Akman, Mustafa, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

Aksu, Mustafa, "İslâm Dininde Cihad ve Hz. Peygamber'in Savaşla İlgili Uygulamaları (Sünen-i Tirmizî Özelinde Bir Değerlendirme)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar*

Dergisi, 2016, c. 9, sayı: 43, ss. 2314-2325.

Ali el-Kârî, Nûreddîn Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, Dâru'l-beşâirî'l-İslâmiyye, Beyrut 1998.

Ali el-Müttakî, Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1981.

Aynî, Bedreddîn Mahmud b. Ahmed, *Nuhabu'l-efkâr fi tenkîhi nebâhi'l-ehbâr*, Vizâratu'l-evkâf, Katar 2008.

Aynî, Bedrûddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, Beyrut ts.

- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetu'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2001.
- Aytekin, Arîf, "İslamda Müşrik Çocuklar Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 30, ss.121-138.
- Bâberî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed, *Şerhu Tecridi'l-itikâd*, Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 34 Nk 2160, İstanbul.
- Bağdâdî, Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Pîr Nasrî, Dâru'l-meşrik, b.y. 1992.
- Begavî, Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz, *Şerhu's-sünne*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut 1983.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Sünenü's-sağîr*, Câmî'âtü'd-dirâsâtü'l-İslâmî, Karacî 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, Şam 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmî'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, Dâru Tavkî'n-Necât, Beyrut 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Edebü'l-müfred*, Dâru'l-beşâirü'l-İslâmiyye, Beyrut 1989.
- Çağlayan, Harun, "Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Ahiretteki Durumu", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2014, c. 12, sayı: 1, ss. 37-60.
- Demir, Abdullah, *Ebû İshâk es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.
- Demirci, Selim, "Kelâmî Bazı İhtilafların Kaynağı Olarak Hadisler: Müslüman Olmayanların Ahiretteki Durumuna Dair Bazı Rivayetler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı: 50, ss. 137-161.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*, çev. Mustafa Akman, Mütercim Yayınları, Batman 2021.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Şerhu'l-akâidü'l-Adudiyye*, y.y., b.y. ts.
- Dübeyhî, Süleymân b. Muhammed, *Ehâdisu'l-akîdeti el-mutevehhemu işkâluhâ fi's-sahîhayn*, Mektebetu dâri'l-minhâc, Riyad 1427/2006.
- Ebû Abdurrahmân, Ebû Abdurrahman Mahmud b. Muhammed, *el-Ehâdisu'd-da'îfe ve'l-mevdü'a elletî hakeme aleyhâ Hâfiz İbn Kesîr*, Mektebetü'l-ulûm, Medine 2010.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd, *Müsned-i Ebû Dâvud*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 1999.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Dâru'l-kütübü'l-arabî, Beyrut ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temimî el-Mevsilî, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, Dâru'l-me'mûn li't-turâs, Şam 1984.
- Ebu'l-Muîn Nesefî, Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid, *Bahru'l-kelem*, çev. Yusuf Arıkaner, Endülüs Yayınları, İstanbul 2019.
- Elbanî, Nâsirüddîn, *Silsiletü'l-elhâdisi'd-da'îfe ve'l-mevdü'a ve eserühe's-seyyi' fi'l-ümme'ti*, Dâru'l-me'ârif, Riyâd 1992.
- Esm'er, Muntasır Nâsir Muhammed, "el-Ehâdisu'l-vâride fi masirî'l'ettâli fi'l-âhire", *Mecelletü Câmîati Dimeşk*, 1-23.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *el-İbâne an usûl'd-diyâne*, Dâru İbn Zeydün, Beyrut ts.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim, *Makâlatü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfu'l-musallîn*, y.y., b.y. ts. <https://ar.lib.eshia.ir/71432/0/1>.
- Evkuran, Mehmet, "Çağdaş İslam Düşüncesinde "Mezhep" Krizi: Mezheplerin Dinsel/Teolojik Meşruiyeti ve Sosyolojik Anlamı Üzerine", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2015, c. 13, sayı: 2, ss. 615-633.
- Eyyûb, Abdulazîz Ruşeyd, "Masîru etfalil müşrikîn fi'l-âhirati", *Havliyyetü külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyyeti'l-arabiyye*, 2018, c. 2, sayı: 8, ss. 957-1024.
- Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâit-turâsî'l-Arabî, Beyrut 1420/1999.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, Dâru'l-marîfe, Beyrut ts.
- Genç, Hafzullah, *Tecridü'l-itikâd ve Şerhleri Bağlamında Tûsî'nin Kelam Anlayışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Çorum 2020.
- Genç, Hafzullah - Aydın, Osman, "Hadis ve Kelam İlimleri Açısından Müşrik Çocuklarının Ahiretteki Durumları 2 -Cehennem ve Tevakkuf Görüşleri Özeline-", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2021, c. 7, sayı: 2, ss. 957-989.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecme'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâ'id*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1412/1992.
- Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen b. Yusuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar, *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecridi'l-itikâd*, thk. Seyyid İbrahim el-Musevî ez-Zencânî, İntesârât-ı şekürî, Kum 1372/1953.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürçânî, *el-Kâmil fi du'afâ'ir-ricâl*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1988.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu'l-Câmî'i's-şahîh*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed, *Musannefu İbn Ebî Şeybe*, Dâru'l-kible, Beyrut 2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri bi şerhi imâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî*, Mektebetu Melik Fahd, Riyad 1421.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnâvût, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993.
- İbn Melek, Muhammed b. Abdülâtil er-Rûmî el-Hanefî, *Şerhu Mesâbihî's-sünne*, Vizâratu'l-evkâf, Kuveyt 2012.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî, *Der'ü te'ârûzî'l-aql ve'n-nak*, Câmîatu İmam Muhammed b. Su'ûd, Riyad 1991.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî, *Mu'cemu İbni'l-A'râbi*, Dâru'l-İbni'l-Cevzi, Riyad 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Keşf il-müşkilî's-Şahîhayn*, Dâru'l-vatan, Riyad 1997.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esirüddîn, *Câmî'u'l-uşûl il-ehâdisi'î-Resûl*, Mektebetü dâru'r-reyyân, b.y. 1972.
- Ka'bî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî, *Kitâbu'l-makâlât*, thk. Hüseyin Hansu, KURAMER, İstanbul 2018.
- Kâdî Abdücebbâr, Abdücebbâr b. Ahmed b. Abdücebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, TÜYEK Yayınları, İstanbul 2013.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *İrşadü's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-kübâr, Mısır 1323/1905.
- Keşmirî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2005.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1408/1981.
- Koloğlu, Orhan Şener, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2017.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *et-Tezkira fi ahvâli'l-mevtâ ve'l-ahira*, y.y., Beyrut 2008.
- Levent, Zeynel, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye Gayrinizami Harp*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2019.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *Muvatta*, Dâru İhyâit-turâsî'l-arabî, Beyrut 1985.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Fethullah Huleyfî, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî, *el-Mu'lim bi-tevâ'idî Müslim*, Dâru't-Tünüsüyye, Tunus 1988.
- Seyyid Ebû'l-A'lâ, *Meseleler ve Çözümleri*, çev. Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Molla Gürânî, *el-Keşşerü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîs'i'l-Buhârî*, Dâru ihyâ'i't-turâsî'l-arabî, Beyrut 2008.
- Muhammed b. Abdilvehhâb, İbn Süleymân et-Temîmî en-Necdî, *Usûlü'l-îmân*, thk. Fay-sal el-Cevâbir, Vizâretü'ş-şuûnî'l-İslâmîyye, Suudi Arabistan 1420/1999.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut ts.
- Şerîf el-Mürtezâ, Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed, *Resâilü'ş-Şerîf el-Mürtezâ*, Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Kum ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru ihyâ'i't-turâsî'l-Arabî, Beyrut ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî, Kahire 1955-56.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1981.
- Nasîruddin Tûsî, Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen, *Kavâidü'l-akâid*, thk. Ali Hasan Hâzîm, Dâru'l-ğurbe, Lübnan 1992.
- Nasîruddin Tûsî, Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen, *Tecrîdü'l-itikâd*, thk. Abbâs Muhammed Hasan Süleyman, Dâru'l-marifetü'l-câmîa, Mısır 1996.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Şerhun'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dâru ihyâ'i't-turâsî'l-Arabî, Beyrut 1392/1972.
- Pezdevî, Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Lens, Li'l-mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, Kahire 2003.
- Saffâr el-Buhârî, İbrahim b. İsmail b. Ahmed b. İshak, *Telhisü'l-edille likavâidi't-tevhîd*, thk. Hîşam İbrahim Mahmud, Dâru's-selâm, Kahire 2010.
- Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdiseyyid b. Şuayb, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen, İSAM Yayınları, Ankara 2017.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Ecvibetü'l-merziyye fimâ üs'ile 'anhû mine'l-ehâdîs'in-nebeviyye*, Dâru'r-râye, b.y. 1418/1997.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi 'i's-sahîh*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 1998.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Cem'u'l-cevâmî*, Ezherü'ş-şerîf, Kahire 2005.
- Şehrîstânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Bedrân, eş-Şerîf er-Rızâ, Kum 1364/1945.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemu'l-avsât*, Dâru'l-harameyn, Kahire 1415/1995.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî, *Şerhu'l-makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra, Şerîf Rıza, Kum 1409.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1996.
- Tûrî, Muhammed b. Hüseyin, *Tekmiletü'l-Bahri'r-râik*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2013.
- Uraler, Aynur, "Ben Müşrikler Arasında Yaşayan Her Müslümandan Uzağım' Hadisi Üzerine Bir Tetkik", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2019, c. 17, sayı: 2, ss. 63-94.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-meğâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1404/1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu meşâhir ve'l-a'lam*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.